

Γιάννης Βενέρης
Μάρξ: επιστημονικός σοσιαλισμός
ή θρησκευτική έπαγγελία;

Πρώτη έκδοση, Άθήνα 2011

Παραγωγή:
Τυπογραφικό έργαστήρι «Δόμος»

Όμιλία που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος
MEGARON PLUS
μέ τη συνεργασία και χορηγό το
Κοινωφελές Ίδρυμα Κοινωνικού και Πολιτιστικού Έργου
(ΚΙΚΠΕ)

Γιάννης Βενέρης

Μάρξ:
ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμὸς
ἢ θρησκευτικὴ ἐπαγγελία;

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

«Ὁ ὅρος ἐπιστημονικός σοσιαλισμός χρησιμοποιεῖται μόνο σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν οὐτοπικό σοσιαλισμὸ πὸς θέλει νὰ μπολιάσει τὸ λαὸ μὲ καινούργιες ἀνοησίες, ἀντὶ νὰ περιορίσει τὴν ἐπιστήμη στὴ γνώση τοῦ κοινωνικοῦ κινήματος πὸς ὁ ἴδιος ὁ λαὸς δημιουργεῖ», ἔγραφε ὁ Μάρξ.

Φαίνεται τουλάχιστον παράδοξο ὅτι οἱ οἰκονομίες καὶ οἱ κοινωνίες πὸς «οἰκοδομήθηκαν» μὲ βάση τέτοια ἐπιστημονικὴ πρόθεση κατέρρευσαν σὲ λίγες δεκαετίες ἀπὸ τὴ δημιουργία τους, καὶ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὸ ἀντίθετό τους, διαγράφοντας κύκλο παρόλο πὸς λάτρευαν τὴν ἐσχατολογικὴ εὐθεία. Ἡ ἐπιβιώνουν μὲ τὸν τρόπο πὸς ἐπιβιώνουν, διαμοιραζόμενες συγχρονικῶς τίς διαχρονικῶς χειρότερες πλευρὲς τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ.

Ὅπως ἔλεγε ὁ Μάρξ γιὰ τὴ θεωρία του¹: «Ἀπὸ ἄποψη ἀρχῶν, ἡ διαλεκτικὴ μέθοδός μου δὲν εἶναι μόνο διακριτὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Ἑγελου, ἀλλὰ τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετό της. Γιὰ τὸν Ἑγελου, ἡ διαδικασία τῆς σκέψης, πὸς ἐκεῖνος τὴ μετατρέπει σὲ αὐτόνομη ὄντοτητα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πνεύματος τὸ ὁποῖο δημιουργεῖ τὸ πραγματικό, ἐκφράζει μόνο τὰ ἐξωτερικὰ φαινόμενά του. Γιὰ μένα, ἀντιθέτως, τὸ ἰδεατὸ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ ὑλικὸ πὸς ἔχει μεταφερθεῖ καὶ μεταφραστεῖ στὸ κεφάλι τοῦ ἀνθρώπου». Δὲν ἦταν μόνος τοῦ Μάρξ σὲ αὐτὴ τὴ μεθερμηνευστὴ τοῦ Ἑγελου. Οἱ ὀνομαζόμενοι «ἀριστεροὶ ἐγελιανοί», γύρω στὰ 1840, εἶχαν ὀδηγηθεῖ στὴν ἄποψη ὅτι ἂν ὁ Θεὸς χρειάζεται τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία γιὰ νὰ ἐκδιπλωθεῖ, τότε ὁ Θεὸς αὐτὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι τὸ ἀνθρώπινο γένος, ὁ Ἄνθρωπος², πὸς σὲ μιὰ

προμηθεϊκή-τιτανική εξέγερση γκρεμίζει τους παλαιούς ψευδείς θεούς και γίνεται ο ίδιος θεός. Ὁ Μάρξ ἐπιλέγει νὰ προλογίσει τὴ διατριβὴ του μὲ τὰ λόγια τοῦ αἰσχύλειου Προμηθέα³.

Ὁ Μάρξ εἶχε ἀρκετὲς «πηγές» καὶ πάλεψε μαζί τους. Ἡ διαρκὴς μάχη ὅμως ποὺ ἔδωσε γιὰ νὰ «ἀναστρέψει» τὸν Ἑγέλο καὶ τὸ Πνεῦμα ἦταν κοπιώδης καὶ τοῦ ἄφησε πολλὰ σημάδια, στὸ «οἰκονομικό, τὸ πολιτικό, τὸ ἰδεολογικό», γιὰ νὰ χρησιμοποίησω μόνον λόγου χάριν τὶς ἀλτουσεριανὲς «στιγμές».

Στὴν οἰκονομία, ὁ Μάρξ ἀναγνώρισε στὴ σκέψη καὶ στὰ λόγια τὸ ρόλο τοῦ Πνεύματος, ποὺ τὸ ἀνέφερε καὶ ὡς «διανοητικὸ στοιχεῖο στὴν παραγωγὴ», δηλαδὴ τῆς γνώσης, τῶν καινοτομιῶν, καὶ τῶν ἄλλων πληροφορικῶν εἰσροῶν, ὅπως τὶς ὀνομάζω⁴. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα μάλιστα ἔφθασε στὰ ὅρια τοῦ τεχνολογικοῦ ντετερμινισμοῦ, ὅταν ὑποστήριζε ὅτι: «ὁ χειρόμυλός σου δίνει μιὰ κοινωνία μὲ φεουδάρχες, ὁ ἀτμόμυλος μιὰ κοινωνία μὲ βιομηχανικοὺς καπιταλιστὲς», ἢ: «τὸ μπαρούτι, ἡ πυξίδα καὶ ἡ τυπογραφία εἶναι τρεῖς μεγάλες ἐφευρέσεις ποὺ ἀναγγεῖλανε τὴν ἀστική κοινωνία». Μέσα ἀπὸ αὐτὰ περνᾷ ἡ γενικότερη θέση τοῦ μαρξισμοῦ ὅτι οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις εἶναι τὸ δυναμικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἡ ἀνάπτυξή τους ὁδηγεῖ στὸ «σπάσιμο» τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Ὁ Μάρξ καὶ οἱ μαρξιστὲς μελέτησαν ἐκτενῶς τὶς δεύτερες, ὅμως δὲν κατάφεραν νὰ διατυπώσουν συγκροτημένη θεωρία καὶ μαθηματικὰ ὁμοιώματα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, καὶ περιορίστηκαν σὲ ἐμπειρικές ἀναφορὲς ὅπως οἱ ἀνωτέρω. Ὁ Μάρξ ἐγκλωβίστηκε κυρίως σὲ μιὰ ἄλλη «πηγή» του, τὸν Ρικάρτο, καὶ ἔλαβε ἐν μέρει ὑπόψη του μόνον τὶς γνώσεις ποὺ ἐνσωματώνονται σὲ μηχανές, γίνονται *machine embodied* ὅπως θὰ λέγαμε σή-

μερα. Ίσως υποδηλώνεται ή «ύλιστική» αντιμετώπιση του Πνεύματος: όπως οι ιδέες γίνονται υλική δύναμη όταν εισέρχονται στις μάζες, το ίδιο συμβαίνει και όταν εισέρχονται στις μηχανές. Η παράλειψη θα αποκτούσε καθοριστική σημασία όχι μόνο για τη θεωρία, αλλά κυρίως για τις χώρες που επιχείρησαν να εφαρμόσουν τον μαρξισμό.

Πρώτο, αφού κάθε εμπόρευμα, είτε είναι μηχανή, είτε καταναλωτικό προϊόν, ενσωματώνει γνώση, καινοτομία, σχέδιο, κλπ., σημαίνει ότι μαζί με την αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, που ο Μάρξ παρέλαβε από τον Άριστοτέλη, διαθέτει και πληροφορική αξία. Αν αυτή δεν ληφθεί υπόψη και αρκестεί ο παραγωγός απλώς να παράγει «αξίες χρήσης», τότε τα προϊόντα μπορεί να πωληθούν μόνο σε κατάσταση *sellers' market* (όπου ισχύει το *take it or leave it*), πολιτική που ακολούθησε ο Στάλιν για μερικά χρόνια, σε συνθήκες στερρήσεων. Σημαντικές οικονομικές έννοιες που εισήγαγε ο Μάρξ ακολούθως κρίνονται έλλιπείς. Για παράδειγμα, όρισε τη σχέση κέρδους ως το λόγο της υπεραξίας προς το άθροισμα σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου: $\lambda = u / (\sigma + \mu)$, και διατύπωσε τη θεωρία της πτωτικής τάσης της⁵. Η πολυσυζητημένη αυτή σχέση είναι έξ αρχής έλλιπής, αφού δεν λαμβάνει υπόψη αφενός το ρόλο των πληροφορικών εισροών, αφετέρου τη συμβολή των μη-χειρωνακτικά εργαζομένων, συντελεστές που ο ίδιος ο Μάρξ είχε αναφέρει.

Δεύτερο, υπάρχουν προϊόντα που είναι άμιγώς πληροφορικά. Αν ο Μάρξ είχε εξετάσει το Κεφάλαιό του ως εμπόρευμα, θα είχε διαπιστώσει ότι ή (ανταλλακτική) αξία του μπορεί να υπολογιζόταν βάσει του όγκου του, όπως διαμαρτυρόταν στον Ένγκελς⁶, αλλά το σημαντικό ήταν ή πληροφορική αξία του. Όμοίως, ο βιομήχανος που αγοράζει μια πατέντα, δεν αγοράζει το μέσο στο οποίο είναι αποτυπωμένη,

ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον, τὴν ἰδέαν. Ἡ πώλησις «Πνεύματος» ὅμως δὲν ἔμοιαζε καὶ τόσο ὑλιστικὴ πράξις. Οἱ σοβιετικοὶ παραδόξως, ἐνῶ ἐκτιμοῦσαν ἰδιαιτέρως τὶς πληροφορίες ὅταν κινήτοποιοῦσαν φανερὰ καὶ μυστικὰς ὑπηρεσίες γιὰ νὰ τὶς ἀποκτήσουν, στὰ οἰκονομικὰ τοὺς ὁμοιώματα δὲν βρῆκαν θέσιν οὔτε καὶ γιὰ τὸ κόστος κτήσεως τῶν πληροφοριῶν.

Τρίτον, ἂν ἡ μηχανὴ εἶναι τὸ «σημεῖο εἰσόδου τῆς ἐπιστήμης στὴν παραγωγὴ», σὲ ποῖο τομέα τῆς οἰκονομίας παράγεται αὐτὴ ἢ «ἐπιστήμη»; Τὰ πληροφορικὰ προϊόντα ἀναπτύσσονται ἀπὸ κάποιους, σὲ κάποιες ἐγκαταστάσεις, κλπ., ὅπως καὶ ἄλλο προϊόν. Ἐπίσης, οἱ ἐπιχειρήσεις ἔχουν τμήματα «ἔρευνας καὶ ἀνάπτυξης», ἐνῶ πληροφορικῶν χαρακτηριστὰ εἶναι καὶ ἡ λεγόμενη «γραφειοκρατία», τῆς ἐπιχειρήσεως ἢ τοῦ κράτους, τομέας πὺ ἀναπτύχθηκε ἰδιαιτέρως στὶς χώρες τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ. Πῶς αὐτὰ ἐκφράζονται στὰ μαρξιστικὰ μακροοικονομικὰ ὁμοιώματα; Ὁ Μάρξ διατύπωσε τὸ μαθηματικὸ ὁμοίωμα τῶν δύο Τομέων, μὲ τὸν Τομέα I, πὺ παράγει μέσα παραγωγῆς (κυρίως μηχανές), καὶ τὸν Τομέα II, πὺ παράγει καταναλωτικὰ ἀγαθὰ⁷. Θεωρεῖται ὅτι βασίστηκε στὸ *Tableau Economique* τοῦ Quesney, τοῦ ὁποῖου τὶς ἐργασίες γινώριζε, ἀλλὰ σχετικὸ ὁμοίωμα εἶχε διατυπώσει καὶ ὁ Ρικάρντο.

Τὸ ζήτημα θὰ εἶχε μόνο θεωρητικὴ σημασία, ἂν οἱ ἰδέες τοῦ Μάρξ δὲν εἶχαν «κατακτῆσει τὶς μάζες». Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάστασι βρῖσκουμε τοὺς ἰκανότερους θεωρητικούς της, ὅπως Λένιν (πὺ κατασκεύασε καὶ παραλλαγὴ τοῦ ὁμοιώματος), Μπουχάριν, Σάνιν, Μπαζάροφ, Γκρόμαν, Πρεομπραζένσκι, Τρότσκι καὶ ἄλλους, νὰ συζητᾶνε ἐναγωνίως, μὲ βάση τὸ ὁμοίωμα αὐτό, γιὰ τὸ δρόμο πὺ θὰ ἀκολουθοῦσε ἢ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τους. Ὅλες οἱ ἀπόψεις πὺ διατύπωσαν ἦσαν λανθασμένες, ἐξ ἀρχῆς. Τε-

λικῶς, ἀποφάσισαν νὰ ἀναπτύξουν τὸν Τομέα I, τὴ «βαριὰ βιομηχανία», ἐπιλογή πὺ ἀπετέλεσε ἐμμονὴ τῶν ἀπανταχοῦ μαρξιστῶν. Τὸ θεωρητικὸ αὐτὸ ὁμοίωμα θὰ μποροῦσε νὰ ἀναδιατυπωθεῖ, εἰσάγοντας ἓνα νέο Τομέα, τὸν Τομέα Πληροφορίας. "Ὁμως κάτι τέτοιο δὲν ἔγινε⁸. Ἡ νέα ἐπανάσταση στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις, ἡ πληροφορικὴ ἐπανάσταση, ξεκίνησε καὶ ἀναπτύχθηκε στὸν καπιταλισμὸ. Ὁ ὑπαρκτὸς σοσιαλισμὸς, θεωρούμενος ἐπιστημονικὸς καὶ «λαμπρὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος», ὄχι μόνον δὲν πρωταγωνίστησε, ὄχι μόνον δὲν συνέβαλε, ἀλλὰ ἀπεδείχθη ὅτι σὲ ἐπιστημονικὸ, φιλοσοφικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο. Ὁ μαρξισμὸς εἶχε διδάξει ὅτι ὅταν οἱ παραγωγικὲς σχέσεις γίνονται ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τότε πρέπει νὰ σπάσουν – καὶ σπάζουν. Αὐτὸ καὶ ἔγινε.

Τέταρτο, ἡ ἐπεξεργασία τῶν πληροφοριῶν ἀπαιτεῖ μηχανές, ὑπολογιστικὲς μηχανές, καθὼς καὶ θεωρίες τῆς πληροφορίας. Ἐνας Μάρξ πὺ θεωρεῖ ὅτι οἱ νέες τεχνολογίες παράγουν νέες κοινωνίες, καὶ πὺ ἔχει τὰ μάτια ὀρθάνοιχτα στὸ μέλλον, ὅπου τοποθετοῦσε τὴ μελλοντικὴ κομμουνιστικὴ κοινωνία, δὲν εἶναι ἀποδεκτὸ νὰ ἀσχολεῖται μόνον μετὶς τεχνολογίες πὺ εἶχαν ἤδη ἐφαρμοστεῖ στὴν ἐποχὴ του, μετὶς τὸ κάρβουνο, τὶς ἀτμομηχανές, τὶς ἄλλες μηχανές· ἔπρεπε νὰ ἀνιχνεύσει τὸ δυνάμει, τὸ ἐν σπέρματι καὶ τὴ διαλεκτικὴ τῆς ἀνάπτυξής του. Δὲν εἶχε παρὰ νὰ κοιτάξει γύρω του. Ὁ Μάρξ εἶχε μελετήσῃ τὴν ἐργασία τοῦ Μπάμπατς (καθηγητῆ Μαθηματικῶν στὸ Κέμπριτζ) περὶ μηχανῶν, καὶ τὴν ἀξιοποιεῖ στὸ Κεφάλαιο⁹. Ὁ Μπάμπατς τὴν ἴδια ἐποχὴ σχεδίαζε καὶ ἀνέπτυσσε ὑπολογιστικὲς μηχανές, μετὶς συνεργάτιδά του γιὰ θέματα προγραμματισμοῦ τὴ μαθηματικὸ λαϊδὴ "Εἵντα Λάβλας, κόρη τοῦ Λόρδου Μπάιρον,

μαθήτρια του μαθηματικού ντέ Μόργκαν· συνέγραφε επίσης σχετικά βιβλία. Ο εύρυμαθής Μάρξ δέν μπορεί νά μή γνώριζε, όταν μάλιστα είχαν δημιουργηθεί καί θέματα στον Τύπο για κάποιες επιχορηγήσεις. Δέν αναφέρεται καν σέ αυτές τίς νέες τεχνολογίες, άφοϋ δέν φαίνεται νά αντιλαμβάνεται τή σημασία τους καί τή δυναμική τους. Ο Μάρξ μελετοϋσε επίσης τά οικονομικά έργα του Τζέβονς, αλλά άγνοοϋσε ότι τήν ίδια εποχή εκείνος ανέπτυσε τό *logic piano*, μηχανή που μποροϋσε νά εκτελεί λογικές πράξεις. Ο μαθηματικός Τζώρτζ Μπουλ ανέπτυσε τή δυαδική λογική, δίνοντας σαφή μαθηματική διατύπωση στις λογικές εργασίες του Άριστοτέλη. Καί τίποτα άπό αυτά νά μήν γνώριζε, ύπηρχαν οι παλαιότερες άνάλογες ύπολογιστικές μηχανές που είχαν αναπτύξει ο Πασκάλ, ο Λάιμπνιτς, καί άλλοι. Άκόμη, είχε μελετήσει τίς εργασίες του Οϋρε, καί στα *Grundrisse* παραθέτει άποσπάσματα που περιγράφουν τό εργοστάσιο ως «αυτόματο», καί διακρίνουν τά μηχανικά καί τά «διανοητικά» (intellectual) μέρη του¹⁰.

Άν καί οι μηχανές έπεξεργασίας πληροφορίας ήταν έπαρκώς «ύλικές», μεταλλικές μάλιστα, καί οι ιδέες «είσέρχονταν» σέ αυτές όπως τό γενικό στερεότυπο άπαιτοϋσε, οι μαρξιστές ήταν καχύποπτοι προς κάθε τι άυλο, που μποροϋσε νά εισαγάγει τόν ιδεαλισμό άπό τό παράθυρο. Η ίδια ύλιστική πλάνη όδήγησε τόν Λένιν μερικές δεκαετίες άργότερα, τό 1908, νά κατακεραυνώσει τόν Μπογκντάνωφ, ανταγωνιστή του στην ήγεςία των μπολσεβίκων, ως «μαχιστή»¹¹. Τή δεκαετία του 1970 σοβιετικοί έρευνητές άνέσυραν τήν εργασία *Τεκτολογία: γενική οργανωσιακή θεωρία* του Μπογκντάνωφ καί ανακοίνωσαν, διεκδικώντας καί πρωτεία, ότι περιείχε τίς άρχές τής Κυβερνητικής καί τής άνάδρασης, των συστημάτων τής αυτοοργάνωσης, κλπ., περίπου

τριάντα χρόνια πριν τὸν Βίνερ καὶ τὸν φὸν Μπερτάλανφ¹², καὶ μάλιστα γιὰ ἐφαρμογὴ στὴ σοσιαλιστικὴ οἰκονομία. Ἦταν ὅμως πολὺ ἀργά, γιὰ τὸν Μπογκντάνωφ οὕτως ἢ ἄλλως, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ὑπαρκτὸ σοσιαλισμὸ. Ἡ ἄρνηση πρὸς τὶς νέες ἐπιστῆμες συνεχίστηκε μέχρι τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Τὰ ἐγχειρίδια τοῦ «μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ» ἔγραφαν ὅτι ἡ Κυβερνητικὴ εἶναι «ιδεαλιστικὴ ψευδο-επιστῆμη», πὺ «στρέφεται ἐνάντια στὸ διαλεκτικὸ ὕλισμό, τὴ μαρξιστικὴ ἀντίληψη τῶν νόμων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς», «ἀπάνθρωπη ἀστικὴ κοσμοαντίληψη», καὶ τὸ πιὸ φοβερό: «οἱ ἐμπρηστὲς τοῦ καινούργιου παγκόσμιου πολέμου χρησιμοποιοῦν τὴν κυβερνητικὴ γιὰ τοὺς βρωμεροὺς σκοποὺς τους». Ποιὸς θὰ τολμοῦσε νὰ ἔχει διαφορετικὴ γνώμη; Τὴν ἴδια ἀντιμετώπιση εἶχε καὶ ἡ Θεωρία Πληροφοριῶν, πὺ αὐτὴ καὶ ἂν ἦταν «ιδεαλιστικὴ». Τὸ ὅτι αὐτὲς οἱ ἐπιστῆμες ἦταν τὰ θεμέλια τῆς Πληροφορικῆς Ἐπανάστασης, ἦταν κάτι πὺ διέφευγε τῆς ἀντίληψης τῶν ὑλιστῶν μαρξιστῶν. Ἀνάλογη ἀντιμετώπιση εἶχε ὁ γραμμικὸς προγραμματισμὸς πὺ ἀνακάλυψε ὁ Καντόροβιτς¹³, ἀλλὰ καὶ οἱ θεωρίες τοῦ Κοντράτιεφ, ὅπως θὰ δοῦμε. Εἶναι διαλεκτικῶς εἰρωνικὸ ὅτι οἱ διαλεκτικοὶ ὕλιστὲς πὺ καταδίκασαν ὡς ἀστικὲς καὶ ψευδεῖς τὶς νέες ἐπιστῆμες τῆς πληροφορίας καὶ τῆς φυσικῆς¹⁴, οἱ ἴδιοι προωθοῦσαν τὶς ἀληθῶς ψευδεῖς ἐπιστῆμες πὺ τοὺς φαινόταν ὅτι συμφωνοῦσαν μὲ τὸ δόγμα τους. Τὸ παράδειγμα τῶν Μιτσούριν καὶ Λισένκο εἶναι χαρακτηριστικὸ¹⁵. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Χρουτσῶφ ἡ στάση ἀπέναντι στὴν πληροφορικὴ τεχνολογία «ἀντιστράφηκε», ἀλλὰ τότε ἀφενὸς τὸ παιχνίδι εἶχε χαθεῖ, ἀφετέρου εἶχε ἀρχίσει νὰ φαίνεται ὅτι οὕτως ἢ ἄλλως οἱ οἰκονομικὲς καὶ διοικητικὲς δομὲς τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ οὔτε ἀποτελεσματικὲς ἦταν, οὔτε συμβατὲς μὲ τὴν καινοτομία. Ἡ στροφὴ ἐπιχειρήθηκε ὅταν

πιά είχε θεμελιωθεῖ ἢ καταστροφή. Λές και τὸ Πνεῦμα λάμβανε τὴν ἐκδίκησή του, σὰν «κρῦο πιάτο» κατὰ τὸ λεγόμενο, κάθε φορά πού τὸ ἔδιωχναν· ἐξορκίζοντας τὸν «ιδεαλισμό», κατέστρεφαν κι ἓνα μέρος τῆς ὑλικῆς πραγματικότητας πού προσπαθοῦσαν νὰ δημιουργήσουν.

Τὸ πέμπτο σημεῖο ἀφορᾷ στὴ χρονικὴ κατανομή τῶν πληροφορικῶν εἰσοδῶν καὶ τὶς κυκλικές -περιοδικές κρίσεις. Ὁ Μάρξ εἶχε μελετήσει καὶ υἰοθετήσει τὶς σχετικὲς ἔρευνες τοῦ Κλεμέντ Ζυγκλάρ γιὰ τὸν περίπου δεκαετῆ κύκλο ἀντικατάστασης τοῦ «σταθεροῦ κεφαλαίου», δηλαδὴ τῶν μηχανῶν¹⁶. Ἐπίσης εἶχε διαπιστώσει τὶς «κλαδικές μετατοπίσεις» πού δημιουργοῦν οἱ νέοι οικονομικοὶ κλάδοι¹⁷. Θεωροῦσε μάλιστα θετικὸ ὅτι κυκλικές κρίσεις σταθεροῦ κεφαλαίου θὰ ὑπάρχουν καὶ στὸν κομμουνισμό, πού θὰ μπορούσε νὰ τὶς ἀξιοποιεῖ μὲ «ἀντικυκλικὰ» μέτρα¹⁸. Εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες πρακτικὲς «συνταγὲς γιὰ τὶς κουζίνες τοῦ μέλλοντος» πού εἶχε διατυπώσει ὁ Μάρξ, ἢ ὅποια ἐλάχιστα ἀξιοποιήθηκε στὸν ὑπαρκτὸ σοσιαλισμό. Ἀντιθέτως, ὑπῆρξε καὶ πάλι δογματικὴ ἀντίδραση. Οἱ ἱεροφάντες τοῦ μαρξισμού δὲν πολυσυμπαθοῦσαν τὶς θεωρίες τῶν κυκλικῶν κρίσεων στὸν καπιταλισμό, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι κυκλικές, δηλαδὴ ἐπειδὴ τὸ «κάτω» ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἓνα «πάνω», κ.ο.κ.· προτιμοῦσαν τὶς θεωρίες τῆς γραμμικῆς κρίσης, πού θὰ ὀδηγοῦσαν στὴν κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ πού «σάπιζε». Δὲν μπορούσαν νὰ δεχθοῦν κυκλικές κρίσεις οὔτε στὸ σοσιαλισμό, ἐπειδὴ ὅλα ὑποτίθεται ὅτι ἀναπτύσσονταν ἰσόμετρα καὶ ἑναρμονισμένα, δηλαδὴ πάλι σὲ γραμμικὴ ἐξέλιξη. Ὁ κύκλος ἦταν ἀπαγορευμένο σχῆμα γιὰ τὴν ἱστορία, ὅπως εἶναι σὲ κάθε τελεολογία, πού τὸν θεωρεῖ παγανιστικὸ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν φυλάκισαν καὶ στὴ συνέχεια ἐκτέλεσαν τὸν Κοντράτιεφ, ἐπειδὴ διατύπωσε τὴ θεωρία τῶν κύκλων μήκους πενήντα περίπου

ἐτῶν, πού σήμερα ἀναγνωρίζεται ὅτι συνδέονται μὲ τοὺς κύκλους μεγάλων καινοτομιῶν¹⁹. Τὴ γραμμικὴ ἀντίληψη ὅμως, συνολικά, δὲν τὴν ἐπινόησαν· τὴν παρέλαβαν ἀπὸ τὴν ἐσχατολογία τοῦ Μάρξ καὶ τὴ διατήρησαν, ἀκόμη καὶ σὲ θέματα πού ὁ Μάρξ εἶχε ἄλλη ἀντίληψη. Ἐπιπλέον, ὑπῆρχαν δομικὰ στοιχεῖα στὸν τρόπο διοίκησης τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκονομίας πού δὲν ἐπέτρεπαν νὰ ληφθοῦν ἀντικυκλικὰ μέτρα.

Ἡ ἄλλη σημαντικὴ οἰκονομικὴ κατεύθυνση πού ἄφησε ὁ Μάρξ γιὰ τὸν ἐπιστημονικὸ σοσιαλισμὸ ἦταν ἡ παραγωγὴ ἀξιῶν χρήσης, ὥστε νὰ ικανοποιῶνται οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Ἡ πρόταση φαινόταν ἐλκυστικὴ, μέχρι πού οἱ οἰκονομολόγοι τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ ἐπιχείρησαν νὰ τὴν ἐφαρμόσουν. Καὶ τότε προέκυψε τὸ ἐρώτημα: πῶς θὰ μετῶμε τις ἀξίες χρήσης; Ὁ Μωρίς Ντόμπ²⁰ συνόψισε τις ἀπίστευτες περιπέτειες ἀπὸ τις ὁποῖες διῆλθαν οἱ χῶρες αὐτές. Ἡ ἀδυναμία προσδιορισμοῦ ἀποτελεσματικοῦ τρόπου μέτρησης, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πίεση γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἐτήσιων καὶ πενταετῶν «πλάνων», δημιούργησαν καταστροφικὰ ἀποτελέσματα. Ἀρχικῶς ἐφαρμόστηκε ἡ φυσικὴ μέτρηση, πού ὀδήγησε σὲ προβλήματα, ὅπως παραγωγὴ στενῶν καὶ ἀραιῆς ὕφανσης ὑφασμάτων ὥστε νὰ αὐξάνει τὸ συνολικὸ μῆκος, γιὰ νὰ «βγαίνει» τὸ πλάνο. Μετὰ εἰσήγαγαν τὴ μέτρηση τῆς ἀνάλωσης πρώτης ὕλης ἀνὰ μονάδα προϊόντων, πού ὀδήγησε σὲ κατασπατάληση πόρων (γιὰ παράδειγμα, 10 ἐκ. τόνων μετάλλου ἐτησίᾳ σπατάλη στὴ ΣΕ). Ὅταν ἐφάρμοσαν τὸ κριτήριο τῆς ὑψηλῆς ποιότητας πρώτων ὑλῶν, ἔφθασαν νὰ παράγουν εὐτελεῖ προϊόντα ἀπὸ ἀκριβὰ κράματα ἢ εἰδικούς χάλυβες. Τὸ κριτήριο τῆς ὀλικῆς ἀκαθάριστης ἀξίας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴν παράγουν οἱ βιομηχανίες ἀνταλλακτικά, ἢ νὰ διογκῶνουν ὕλες (π.χ.

διαβρέχοντας τὸ δέριμα). Συνολικῶς, ὄχι καὶ τόσο ἐπιστημονικὴ κατάσταση.

Τὰ προβλήματα ἦταν ἔντονα ἐξ ἀρχῆς, ὅμως ὁ «πολεμικὸς κομμουνισμὸς» καὶ ὁ Β΄ ΠΠ τὰ σκέπασαν ὑπὸ τὸν μανδύα τῶν «ἔκτακτων συνθηκῶν». Στὴ συνέχεια ἐκδηλώθηκαν μὲ αὐξανόμενη ἔνταση. Ἐνῶ αὐξανόταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν καὶ ἀκόμη περισσότερο τὸ κόστος ἐργασίας, ἡ παραγωγικότητα μειωνόταν, ἐκδήλωση τεχνολογικῆς καθυστέρησης. Ὄταν ὁ ἀγροτικὸς τομέας δὲν μπορούσε νὰ συρρικνωθεῖ ἄλλο, μειώθηκε ἡ ροὴ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πρὸς τοὺς ἄλλους κλάδους. Ὅσο ἡ παραγωγή ἦταν προσανατολισμένη πρὸς κλάδους προτεραιότητας, κυρίως τοῦ Τομέα I, ὁ συντονισμὸς προσφορᾶς καὶ ζήτησης καὶ ἡ ἐκπλήρωση στόχων κάπως ἀντιμετωπιζόταν, καθὼς σὲ περίπτωσι ἐλλείψεων μπορούσε νὰ ζητηθεῖ ἐνίσχυσι ἀπὸ κλάδους χαμηλότερης προτεραιότητας. Ὄταν ἐπεκτάθηκε καὶ διαφοροποιήθηκε ἡ παραγωγή τοῦ Τομέα II, δημιουργήθηκαν δύο προβλήματα: ἀφενός, οἱ διακλαδικές ἀποκλίσεις στόχων ἐπηρέαζαν πολλὰ ἀλληλοσυνδεόμενες βιομηχανίες· ἀφετέρου, ὁ προγραμματισμὸς τῆς ζήτησης δὲν ἦταν ἐφικτός, ἀφοῦ ἀφοροῦσε στὴν παραγωγή πληθώρας καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ προβλεφθοῦν καὶ οἱ μεταβαλλόμενες προτιμήσεις ἑκατομμυρίων τελικῶν καταναλωτῶν. Ἡ συνταγὴ τοῦ Στάλιν ὅτι ἂν ἡ ζήτησι ὑπερβαίνει τὴν προσφορὰ («sellers' market») θὰ καταναλώνεται ὅλη ἡ παραγωγή, ἐλλείπει ἐναλλακτικῆς, δὲν μπορούσε νὰ μακροημερεύσει· κατέστησε ὅμως τίς «οὐρές ἀναμονῆς» –γιὰ τὸ λαὸ– καὶ τὰ εἰδικὰ καταστήματα –γιὰ τὴν ἐλίτ– συζυγῆ δομικὰ στοιχεῖα τοῦ συστήματος. Τὰ καταναλωτικὰ προϊόντα ἀνέδειξαν καὶ τὴν ἀκαταλληλότητα τῶν ποσοτικῶν δεικτῶν. Γιὰ παράδειγμα, μιὰ βιομηχανία ἐνδυμάτων μπορούσε νὰ

«ὕπερκαλύπτει τὸ πλάνο της» σὲ ποσότητα, παράγοντας ὅμως ἐνδύματα πὺ κανεὶς δὲν ἤθελε νὰ φορέσει, ἢ πὺ ἦταν ἐλαττωματικά. Κανένα μαθηματικὸ ὁμοίωμα δὲν μπόρεσε νὰ λύσει τὸ πρόβλημα, ἐνῶ τὰ «κομματικά» τεχνάσματα, ὅπως οἱ καμπάνιες ἐπίτευξης στόχων καὶ ἐθελοντικῆς ἐργασίας, ἦταν ἀδύνατον νὰ διαχυθοῦν σὲ τόσο πολλοὺς κλάδους καὶ ἐπιχειρήσεις. Τὸ Πνεῦμα – *das Geist*, ὡς «μόδα», design, ποιότητα, πατέντες, πὺ εἶναι στοιχεῖα πληροφορικῆς τάξης, ἀπὸ τὸν Μάρξ μέχρι τὴν κατάρρευση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ εἶχε ἐκτοπιστεῖ ἀπὸ τὴ σκέψη καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῶν μαρξιστῶν οἰκονομολόγων· καὶ ἐκδικήθηκε.

Τὸ ἀναφερόμενο ὡς ἐπιστημονικὸ-σοσιαλιστικὸ σύστημα προγραμματισμοῦ, καὶ ἡ συνεχῆς προσπάθεια «κάλυψης καὶ ὑπερκάλυψης τοῦ πλάνου» πὺ τὸ συνόδευε, ἐμπόδιζαν τὴν καινοτομία: τὰ ἐργαστάσια δὲν ἤθελαν, ἢ δὲν μποροῦσαν, νὰ ρισκάρουν τὸ πλάνο γιὰ νὰ εἰσαγάγουν νέα προϊόντα ἢ νέες μεθόδους· γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἡ συντήρηση ἦταν πλημμελής καὶ ἡ φθορὰ ταχύτερη. Οἱ «ἐξορμήσεις», συνήθως τὴν τελευταία περίοδο τοῦ πλάνου, εἶχαν γίνεῖ δομικὸ στοιχεῖο τοῦ συστήματος, λόγῳ προβλημάτων παραγωγῆς, καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ ἐτήσιο πλάνο σπανίως ἀνακοινωνόταν πρὶν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἔτους. Εἶχαν ὅμως ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑπερ-ἐνταση ἐργασίας, μηχανῶν, καὶ πρώτων καὶ ἐνδιάμεσων ὑλῶν, τὴν αὔξηση τοῦ κόστους, καὶ τὴν παραγωγή ἐλαττωματικῶν προϊόντων. Οἱ ἀστοχίαι καὶ οἱ καθυστερήσεις τῶν προμηθευτῶν μιᾶς ἐπιχειρήσεως εἶχαν ἐπιπτώσεις στὸ δικό της πλάνο. Γιὰ νὰ τίς ἀντιμετωπίσουν, οἱ ἐπιχειρήσεις εἴτε αὔξαναν τὰ ἀποθέματα, ἀποκρύπτοντάς τα, εἴτε ἐφάρμοζαν «κάθετη ὀλοκλήρωση», ὥστε νὰ ἐσωτερικευθεῖ ἡ παραγωγή κρίσιμων εἰσροῶν, πράγμα πὺ ἦταν δαπανηρό, αὔξανε τὸ μέγεθος τῶν ἐπιχειρήσεων, καὶ ἀντιστρατευόταν

τὴν ἀποτελεσματικὴ ἐξειδίκευση τὴν ὁποία προωθοῦσαν οἱ κεντρικὲς ἀρχές. Ἐπιπλέον, ἡ ὀργανωτικὴ δομὴ, ἡ διαδικασία παραγωγῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ δείκτες²¹ κάθε ἐπιχείρησης συνδέθησαν μὲ ἄτομα καὶ ομάδες, ποὺ δὲν ἐπιθυμοῦσαν ἀλλαγές, ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ προκαλοῦσαν μεταβολές ἰσχύος ἢ/καὶ εἰσοδήματος. Οἱ ἱεροφάντες τοῦ δόγματος κατηγοροῦσαν τὸν καπιταλισμὸ γιὰ «ἀναρχία» στὴν οἰκονομία, τὴν ἴδια στιγμή ποὺ ἡ οἰκονομία τῶν χωρῶν τους βιάδιζε πρὸς τὸ χάος καὶ τὴ διάλυση.

Στὴ χροῦτσοφικὴ περίοδο ἐπιχειρήθηκε ἡ ἀποκέντρωση. Ἐπειδὴ αὐτὴ δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι οἰκονομικὴ, ἀφοῦ θὰ σήμαινε «ἀγορά», ἔγινε περιφερειακὴ. Τὰ προβλήματα πολλαπλασιάστηκαν ἐπὶ 100 (ὅσες ἦταν οἱ περιφέρειες), ἡ μεταρρύθμιση ἀπέτυχε, καὶ τὸ σύστημα ἐπέστρεψε στὴν κεντρικὴ διοίκηση. Τὸ 1965 καταργήθηκαν οἱ δείκτες ποὺ μετροῦσαν «ἀξίες χρήσης» καὶ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἓνα «συνθετικὸ δείκτη», τὸ «λογιστικὸ καθαρὸ ἔσοδο», ἓνα ἄλλο ὄνομα γιὰ τὴν ἀπαγορευμένη λέξη «κέρδος». Ὁ ὑπολογισμὸς του γινόταν ἐπὶ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου ποὺ εἶχε διατεθεῖ σὲ κάθε ἐπιχείρηση, ἐνῶ τὸ προϊόν ὑπολογιζόταν πλέον μὲ βάση τὴν ἀξία τῶν πωλουμένων καὶ ὄχι τῶν παραγομένων προϊόντων. Ἡ Οὐγγαρία καὶ ἡ Τσεχοσλοβακία προχώρησαν πολὺ περισσότερο τὶς μεταρρυθμίσεις, καὶ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα στὶς ἐπιχειρήσεις νὰ ρυθμίζουν τὶς τιμὲς τῶν προϊόντων τους καὶ νὰ προσπορίζονται κέρδη πρὸς διανομὴ· τὰ ἴδια κριτήρια καθόριζαν καὶ τὴν ἐπιλογή πρώτων ὑλῶν καὶ μηχανῶν. Σὲ ὅλες τὶς οἰκονομίες τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ ἀκολούθησε στροφή πρὸς τὴν παραγωγή ἐπικερδῶν προϊόντων (ὄχι μὲ βάση τὶς «ἀνάγκες τοῦ λαοῦ») καὶ ἐπῆλθε κύμα ἀνατιμήσεων, ποὺ ἔγιναν ἰδιαίτερα αἰσθητὲς σὲ βασικὲς πρώτες ὕλες, ὅπως καύσιμα, μεταλλεύματα, κλπ.· σὲ

ορισμένες περιπτώσεις, όπως στο πετρέλαιο, κατέληξαν σε διπλασιασμό των τιμών, και το κράτος επέβαλε αύξημένη φορολογία στις επιχειρήσεις που εκμεταλλεύονταν επικερδείς πόρους. Όσοι χαρακτήρισαν τα μέτρα καπιταλιστικού χαρακτήρα είχαν δίκιο. Όμως δεν ήρθαν ως αποτέλεσμα επέμβασης των δυτικών χωρών, ή ιδεολογικής επιρροής, αλλά μέσα από τη διαδικασία «δοκιμή-σφάλμα-διόρθωση»: ήρθαν ως αποτέλεσμα της προσπάθειας υλοποίησης του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού από εκατομμύρια ανθρώπους.

Την περίοδο 1969-1989 ή ΕΣΣΔ βρισκόταν σε συνεχή οικονομική στασιμότητα, με μόνιμες ελλείψεις ακόμη και βασικών αγαθών, όπως το ψωμί. Από το '89 έως το '91 το ΑΕΠ και το εθνικό εισόδημα μειώθηκαν κατά 20%. Η πληρότητα των ραφιών και το μήκος των ουρών κατέληξαν να γίνουν οι πιο άμεσοι και οι πιο αληθινοί δείκτες της κατάστασης της οικονομίας, αφού μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 οι άρχες απέκρυπταν τα ελλείμματα και παραποιούσαν τα στατιστικά στοιχεία, λόγω «κομματικής» αντίληψης για την επιστήμη και την πληροφόρηση. Ο έπιστημονικός σοσιαλισμός είχε πέσει θύμα της ίδιας της προπαγάνδας του. Φιλοσοφικώς, ή ιδεολογία, το Πνεύμα, επιβαλλόταν στην υλική πραγματικότητα. Ο Άντρώπος είχε αντίληψη της πραγματικότητας²² και προώθησε την παρουσίαση αληθέστερων στοιχείων: τα πραγματικά στοιχεία του προϋπολογισμού όμως δεν τα έδωσε ούτε στο Gosplan, ούτε στον Γκορμπατσόφ. Μετά το 1991 οι άριθμοι και οι συγκρίσεις δεν είχαν πια νόημα: ή σοβιετική οικονομία κατέρρευσε, όπως και ή σοβιετική κοινωνία και ιδεολογία, ενώ οι προηγηθείσες υποσχέσεις του Γκορμπατσόφ, σε συνέχεια της σοβιετικής προπαγάνδας για το «φωτεινό μέλλον

τῆς ἀνθρωπότητος», αὐξήσαν τὴν ψυχολογικὴ αἴσθησι κα-
ταστροφῆς. Μὲ διαλεκτικὴ εἰρωνεία, ἢ ἐπιστροφὴ στὸν κα-
πιταλισμὸ ἔγινε μέσα ἀπὸ τὴν προσπάθεια οἰκοδόμησι τοῦ
σοσιαλισμοῦ· ἢ ἀφετηρία ἔγινε προορισμός. Ὅπως θὰ ἔλεγε
ὁ Μάρξ, οἱ παραγωγικὲς σχέσεις ἦταν ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἀνά-
πτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἦταν νὰ ἀνατραποῦν
– ἀνατράπηκαν.

Στὸ κοινωνικὸ - πολιτικὸ - ἱστορικὸ πεδίο, ἢ θεμελιώδης
θεωρία τῶν Μάρξ καὶ Ἑνγκελς, ὅπως καὶ πολλῶν προγε-
νέστερων, ἦταν ἡ «πάλη τῶν τάξεων», σὲ ἀντιστοιχίση μὲ
τὴν ἐγγελιανὴ «πάλη τῶν ἀντιθέτων», ἐνῶ ἡ ἔκβασι τοῦ
ἀγώνα τους, ἢ ἐπανάστασι, ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὸν ἕτερο
ἐγγελιανὸ νόμο τῆς «ἀρνήσις τῆς ἀρνήσις». Τὸ Κομμουνι-
στικὸ Μανιφέστο γράφει: «Ἡ ἱστορία ὄλων τῶν ὡς τώρα κοι-
νωνιῶν εἶναι ἱστορία ταξικῶν ἀγώνων»²³. Τί εἶναι ὁμως
τάξι; Ὁ Ὅσοφκι²⁴ ἐντόπισε τουλάχιστον ἕξι διαφορετικοὺς,
μὴ συμβατοὺς ὀρισμοὺς τῶν τάξεων στὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, ὁ
ὁποῖος μόνον στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ τελευταίου τόμου
τοῦ *Κεφαλαίου* ξεκινᾷ νὰ πραγματευτεῖ τὸ ζήτημα αὐτό. Ἡ
πένα του μένει στὸν ἀέρα· μὲ τὸν θάνατό του, τὸ κεφάλαιο
αὐτὸ μένει ἡμιτελές· ἴσα πού προλαβαίνει νὰ ἀναφέρει ὅτι θε-
ωρεῖ τρεῖς βασικὲς τάξεις: κεφαλαιοκράτες, γαιοκτῆμονες,
ἐργάτες, κατ' ἀντιστοιχία μᾶλλον μὲ τὰ τρία εἶδη προσόδου
(κέρδος, γαιοπρόσοδος, μισθός)· ὁ Ἑνγκελς δὲν συνεχίζει
τὴν ἀνάλυσι. Τρεῖς λοιπόν, ὄχι δύο, πρόβλημα πού εἶχε ἤδη
ἀναφανεῖ στὸ *Μανιφέστο*, ὅταν ἀρχικῶς διατυπώνονται δι-
χοτομικὰ σχήματα (ἐλεύθερος καὶ δοῦλος, πατρίκιος καὶ
πληβεῖος, κλπ.), ἐνῶ μερικὲς γραμμὲς παρακάτω εἰσάγον-
ται καὶ ἄλλες τάξεις, καθὼς καὶ διαβαθμίσεις ἐντὸς τῶν τά-
ξεων²⁵. Ὁ Μάρξ ὡς ἐπαναστάτης διχοτομεῖ, ὥστε νὰ χωρι-
στεῖ ἡ κοινωνία στὰ ἀντίπαλα στρατόπεδα πού θὰ ὀρίσουν

τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴν ἀντεπανάσταση· ὁ Μάρξ ὡς κοινωνιολόγος διαβαθμίζει. Ὁ «συνθετικὸς» ὀρισμὸς ποὺ ἔδωσε ὁ Λένιν, καὶ ἀναφέρεται συνήθως ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, χρησιμοποιεῖ ἐπίσης ἐπάλληλα καὶ διαφορετικὰ κριτήρια²⁶.

Τὸ μεθοδολογικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ζήτημα περὶ πάλης τῶν τάξεων ἔχει δύο πτυχές. Ἄφενός, ἡ διαλεκτικὴ τῶν «ἀντιθέτων» παραπέμπει στὸν Ἔγελο, ποὺ ἰσχυρίζεται ὅτι τὴν βασίζει στὸν Πλάτωνα²⁷, ὁ ὁποῖος ὅμως τὴν χρησιμοποιεῖ μόνο ὡς μέθοδο διάκρισης τῶν εἰδῶν, διὰ τοῦ διαλόγου. Ὁ Ἔγελος θεωροῦσε ὅτι ἡ Ἱστορία εἶναι ἱστορία τῆς ἐκδίπλωσης τοῦ Πνεύματος, ποὺ ὡς «σκέψη» θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνες τοῦ συλλογισμοῦ (τοὺς ὁποῖους συστηματοποίησε ὁ Ἀριστοτέλης, ὄχι ὁ Πλάτων). Σὲ καμία περίπτωση πάντως οἱ δύο αὐτοὶ Ἕλληνες σοφοὶ δὲν ὑπαινίχθηκαν κἂν ὅτι ὁ συλλογισμὸς εἶναι γενικὴ θεωρία –ἢ γενικὸ σχέδιο– τῆς Ἱστορίας, γιὰ τὴν ὁποία ἄλλωστε εἶχαν κυκλικὴ ἀντίληψη, ὄχι γραμμικὴ. Τὰ περὶ «ἄρνησης τῆς ἄρνησης»²⁸ θεωροῦνται ἐπινόηση τοῦ Ἔγελου, ὅπως ὁ ἴδιος ἀνέφερε, καὶ διαφοροποίησή του ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἐπεξεργασίες τοῦ Φίχτε καὶ τοῦ Κάντ. Ἡ βλαστικὴ ἐρμηνεία ποὺ δίνει, μὲ βάση τὴ μετατροπὴ τοῦ ἀνθους σὲ καρπὸ²⁹, ἔχει ἐξεταστεῖ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ παραπέμπει στὸ δυνάμει καὶ τὸ ἐνεργεῖα. Ἀφετέρου, ἰδίως στὸ κοινωνικὸ πεδίο, δὲν εἶναι προφανὲς πῶς ὀρίζεται κάθε φορὰ ἡ «θέση», καὶ κυρίως πῶς ὀρίζεται ἡ «ἀντι-θέση», ἢ «ἄρνηση», ἢ ἂν σὲ κάθε περίπτωση μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἄρνηση. Ἡ μόνη λογικῶς προσδιορίσιμη ἄρνηση γιὰ τὸ Α εἶναι τὸ ὄχι-Α· κάθε ἄλλη ἄρνηση εἶναι αὐθαίρετη· ὅποια ἐκδοχὴ κι ἂν δεχθοῦμε ὅμως, δὲν ὑπάρχει τρόπος ἀσφαλοῦς καθορισμοῦ τοῦ ἐπόμενου σταδίου, τῆς «ἄρνησης τῆς ἄρνησης». Ἄλλωστε τὸ *Μανιφέστο* εἰκάζει ὅτι καὶ οἱ δύο τάξεις μπορεῖ νὰ καταστραφοῦν, ἐνῶ ὁ Ἔγελος

ὀδηγεῖ τὴ σύγκρουση ἀφέντη/σκλάβου στὴν ἀλληλο-ἀναγνώριση καὶ τὴν ἀλληλεξάρτηση³⁰.

Στὶς τάξεις ἐμφανίζεται πάλι τὸ Πνεῦμα τοῦ Ἑγελου, ὡς ἀνάπτυξη τῆς αὐτο-συνείδησης³¹. Γιὰ νὰ ἀναλάβει τὸ ρόλο του τὸ προλεταριάτο, ἡ «οἰκουμενικὴ» αὐτὴ τάξη, καὶ νὰ ἀπελευθερώσει ὅλη τὴν κοινωνία, δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀντικειμενικὴ θέση της στὴν παραγωγή· πρέπει νὰ ἀναπτύξει «αὐτο-συνείδηση», νὰ μετατραπεῖ ἀπὸ τάξη καθ' ἑαυτήν, σὲ τάξη δι' ἑαυτήν³². Πόθεν ὅμως ἡ ἀληθὴς συνείδηση; Ἡ διαδικασία αὐτο-συνειδητοποίησης ξεκινᾷ μὲ τὸ ἄτομο ποὺ ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸν «ταξικὸ ἐχθρό»· τὸ κάθε ἄτομο μὲ κάποιον τρόπο ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ συνείδηση τοῦ γένους, ποὺ εἶναι ἡ συνείδηση τῆς τάξης του. Οἱ Μάρξ καὶ Ἑνγκελς ἀναγνώριζαν σὲ αὐτὴ τὴ διαδικασία τὸ ρόλο τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ποὺ τὸ θεωροῦσαν μιὰ ἀκόμη ἔνωση ἐργατῶν. Ὁ Λένιν³³ ὅμως, ὡς μηχανικὸς τῆς ἐξουσίας, ἦταν σαφής: ἡ ἐργατικὴ τάξη «μόνη της» μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει τὴ συνείδησή της μέχρι τὸν «τρεῖντ-γιουνισμὸ», μέχρι τὴν ὀργάνωση καὶ πάλι μέσα ἀπὸ συνδικάτα. Γιὰ νὰ γίνῃ ἐπαναστατικὴ τάξη, ἔπρεπε νὰ τῆς εἰσαχθεῖ ἡ συνείδηση «ἀπ' ἔξω», καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τοὺς ἀστοὺς διανοοῦμενους, ὅπως οἱ Μάρξ καὶ Ἑνγκελς, ἢ τοὺς μικρο-ἀστοὺς διανοοῦμενους ὅπως ἐκεῖνος καὶ οἱ μπολσεβίκοι του.

Γιὰ τὸ θέμα ὑπῆρχαν ἔντονοι συγκρούσεις ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρξ. Δύο τουλάχιστον ἡγετικὲς φυσιογνωμίες τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, ὁ Προυτὸν καὶ ὁ Μπακούνιν³⁴, ἀσκοῦν ἔντονη κριτικὴ στὸν Μάρξ καὶ τοὺς μαρξιστὲς, προειδοποιώντας τους ὅτι ὀδηγοῦνται στὴ δεσποτικὴ διοίκηση τῶν μαζῶν ἀπὸ μιὰ ὀλιγάριθμη ἀριστοκρατία³⁵. Σὲ ἀρκετὰ σημεῖα οἱ Μάρξ καὶ Ἑνγκελς εἶναι κατηγορηματικὰ ἀντίθετοι στὶς ἐπαναστάσεις μειοψηφίας³⁶. Σὲ ἄλλα (π.χ.

Ταξικοί αγῶνες στη Γαλλία), και οί δύο τονίζουν ὅτι οί μέχρι τότε ἐπαναστάσεις ἔγιναν ἀπό μικρές μειοψηφίες· θεωροῦν ὅμως ὅτι τὸ προλεταριάτο και ὡς μειοψηφία θὰ ἐκφράσει τὰ ἐπαναστατικά συμφέροντα ὅλης τῆς κοινωνίας, πλὴν καπιταλιστῶν. Πρότυπο κάθε κομμουνιστικῆς ἐπανάστασης θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ, πού εἶχε δείξει πῶς οἰκοδομεῖται ἡ λαϊκὴ ἐξουσία, μὲ στοιχεῖα ἀμεσοδημοκρατικά: στὴ θέση τοῦ μόνιμου στρατοῦ, ὁ «ἔνοπλος λαός»· στὴ θέση τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας, οἱ ἐκλεγμένοι και ἀμεσα ἀνακλητοὶ λειτουργοὶ τῆς λαϊκῆς ἐξουσίας. Ἔτσι ὑλοποιεῖται πρακτικὰ ἡ «συντριβὴ» τοῦ παλαιοῦ ἱεραρχικοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἔτσι ὁργανώνεται ἐξουσία νέου εἴδους, πού δυνάμει ὁδηγεῖ και ὁδηγεῖται στὴν αὐτοκατάργησή της, ὡς ἐξουσία, στὴν πορεία και τῆς ἐξάλειψης τῶν τάξεων.

Αὐτὰ ἔλεγε ἡ θεωρία. Ἡ σοβιετικὴ ἐξουσία ὅμως ἐπραξε τὰ ἀκριβῶς ἀντίθετα, ἐν μέρει ἐπειδὴ ἔτσι ἀποφάσισε, ἐν μέρει ἐπειδὴ τῆς ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τις ἐξελίξεις. Ὁ Λένιν ἤδη ἀπὸ τὸ 1919 εἶχε διακηρύξει ὅτι ἡ «δικτατορία τοῦ προλεταριάτου», πού ὁ Μάρξ θεωροῦσε μεταβατικὴ φάση πρὸς τὴ διάλυση τοῦ κράτους, ἀσκόταν ἀπὸ τὴν πρωτοπορία τοῦ προλεταριάτου, δηλαδὴ τὸ Κόμμα. Τὸ προλεταριάτο, λόγω τῆς ἐπανάστασης και τοῦ ἐμφυλίου, εἶχε μειωθεῖ δραστικά· ἡ ἐξουσία δὲν θὰ περνοῦσε στὰ Σοβιέτ. Ἡ Ἄρεντ³⁷ παρατηρεῖ ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν ἡ μεγαλύτερη διάψευση ὅσων ὁ ἴδιος διακήρυττε (π.χ. στὸ *Κράτος και Ἐπανάσταση*), και σημαίνει ὅτι μιὰ νέα τάξη εἶχε ἐμφανιστεῖ πού μετέτρεπε τὸ κράτος σὲ ἰδιοκτησία τῆς ἐξουσίας. Ὁ ἐμφύλιος και ἡ ἐμπλοκὴ στὴν Πολωνία εἶχαν λήξει μὲ νίκες, ὅμως ὁ πολεμικὸς κομμουνισμὸς συνεχίστηκε ὡς μέθοδος ἐπιβολῆς τοῦ σοσιαλισμοῦ «ἀπὸ τὰ πάνω». Ἀκολούθησαν ἀπεργίες, πού

ονομάστηκαν στη σοβιετική newspeak «volynka», «εργατική επιβράδυνση», και κορυφώθηκαν στην Κροστάνδη. Στο 10ο Συνέδριο (1921) ο Λένιν εισηγήθηκε ταυτοχρόνως την έναρξη της ΝΕΠ και τη «σκλήρυνση» του κόμματος, με απόγνωση των τάσεων και άλλα μέτρα³⁸. Η απόσταση από τη δικτατορία του ενός κόμματος μέχρι τη δικτατορία του ενός προσώπου μειωνόταν. Μάλλον δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Λένιν στὰ τελευταῖα του προσπαθοῦσε νὰ ἀξιολογήσει τὶς ἡγετικές προσωπικότητες τοῦ κόμματος, ὥστε νὰ προτείνει τὸν καταλληλότερο γιὰ τὴ θέση τοῦ γενικοῦ γραμματέα³⁹. Ἡ Ἄρεντ παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι ἀκολούθησε ἡ βίαιη διάλυση τῶν τάξεων, κατὰ σειρά τῶν μεσαίων, τῶν ἀγροτῶν, καὶ τέλος τῶν ἐργατῶν, μὲ σημαντικό ρόλο σὲ αὐτὸ τῶν Σταχανοβιτῶν· ὅσα ἐργοστάσια ἦταν ὑπὸ ἐργατικὸ ἔλεγχο πέρασαν στὸ ὑποτιθέμενο ἐργατικὸ κράτος· ἀκολούθησε καὶ ἡ διάλυση τῆς γραφειοκρατίας, πού εἶχε συμβάλει στὰ προηγούμενα· τὸ ἀνθρώπινο κόστος ἦταν τεράστιο. Μὲ τὴ διάλυση καὶ τῆς τάξης τῶν διευθυντῶν ἐργοστασίων καὶ παραγωγῆς συμπληρώθηκε ἡ διάλυση τῆς οἰκονομίας, γεγονός πού, μὲ τὴ συμβολή καὶ τοῦ Β' ΠΠ, θὰ εἶχε μακροχρόνιες ἐπιπτώσεις. Τέλος, διαλύθηκε κάθε μορφή κοινωνικῆς ὀργάνωσης καὶ ἔμεινε τὸ ἄτομο καὶ ἡ «μάζα». Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ βιβλιαρίου ἐργασίας καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ διαβατηρίου ὀλοκλήρωσε τὸν ὀλοκληρωτισμό. Ὅλα αὐτὰ ἔγιναν χωρὶς νὰ ὑπάρχει, καὶ χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει, ἀντίθεση ἢ ἀντιπολίτευση, οὔτε κἀν ἐντὸς τοῦ ΚΚΣΕ. Τὴν περίοδο αὐτὴ φάνηκε καθαρὰ ὅτι τὸ ἐπιστημονικὸ θέμα τοῦ ὀρισμοῦ τῶν τάξεων δὲν ἦταν «σχολαστικισμός»· ἦταν κυριολεκτικῶς ζήτημα «ζωῆς καὶ θανάτου», μὲ πολλὰ ἔννοιες⁴⁰.

Πάντως, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐξουσίας, τῆς κατάληψης δηλαδὴ τοῦ Κράτους καὶ τῆς διοίκησής του, ὁ Που-

λαντζᾶς, μετά από έκτενέστατη έρευνα, καταλήγει: «Τὸ πρόβλημα τῆς ἔξουσας εἶναι τόσο πιὸ σημαντικό, ὅσο οἱ Μάρξ, Ἐνγκελς, Λένιν καὶ Γκράμσι δὲν ἔχουν δημιουργήσει θεωρητικὰ μιὰ ἔννοια ἔξουσας» (ὁ.π., 134). Χωρὶς θεωρία, δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ ποῦ βαδίζει ἢ κατάληψή της, καὶ πῶς ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς μεθόδους καὶ τὶς μορφές ποῦ θὰ χρησιμοποιηθοῦν. Καὶ σίγουρα δὲν ὑπάρχει τὸ στοιχεῖο τῆς ἐπιστήμης⁴¹.

Γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, ἡ σοβιετικὴ ἔξουσία συγκροτήθηκε μὲ βάση τὸ κόμμα, τὴν Τσεκά, τὶς ἔνοπλες δυνάμεις, καὶ τοὺς ἀξιωματούχους ποῦ προσχώρησαν. Μὲ τὸν Ἀντρόποφ θεωρεῖται ὅτι ἡ KGB ὑποκατέστησε ὅλους τοὺς ἄλλους παράγοντες ἔξουσας, λίγο πρὶν τὴν ὀλικὴ κατάρρευση. Πρέπει νὰ προχωρήσει ἡ μαρξιστικὴ ἀνάλυση τῆς ἐμπειρίας τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι τὴν ἔξουσία σὲ ὅλες τὶς ἐπαναστάσεις δὲν τὴν κατέλαβε ἡ καταπιεζόμενη τάξη, ἀλλὰ κάποια ἄλλη, τρίτη⁴², καὶ νὰ ἐξεταστοῦν παραλλήλως ἀλλαγές καὶ στὶς δυτικὲς χῶρες, ὅπως τὸ κίνημα τῆς τεχνοκρατίας.

Οἱ σοβιετικοὶ πάντως θεώρησαν ὅτι τὸ σύστημα ποῦ ἀνέπτυξαν ἀποτελοῦσε τὴν «κανονικότητα» τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, καὶ ἔφθασαν νὰ ἰδεολογικοποιήσουν τὴ δεσποτικὴ κοινωνία ποῦ δημιούργησαν, ἐνῶ ἡ ἰδεολογία, ποῦ τίποτα πλέον δὲν μποροῦσε νὰ ἐξηγήσει ἢ νὰ καθοδηγήσει, ἀπέκτησε χαρακτηριστικὰ ὀλοκληρωτισμοῦ⁴³ καὶ λαϊκῆς θρησκείας. Τὴν παρατήρηση αὐτὴ ἔχουν κάνει πολλοὶ ἐρευνητές. Πρὶν δοῦμε ὀρισμένες ἀπόψεις, ἅς θέσουμε τὸ πλαίσιο: ὅταν δεχθοῦμε ὅτι ὑπάρχουν νόμοι στὴν Ἱστορία, τότε δεχόμαστε καὶ ὅτι κάποιοι τοὺς ἔχουν ἀνακαλύψει, ἄρα ξέρουν ποιοὶ εἶναι τὸ «θέλημα» τῆς Ἱστορίας⁴⁴. Ὁ Ἐνγκελς ἀναφέρεται σὲ μερικὰ σημεῖα στὰ «καθήκοντα τοῦ κόμμα-

τος»⁴⁵, ἀλλὰ τὰ κείμενα τοῦ Λένιν βρίθουν ἀπὸ ἀναφορὲς στὸ «καθῆκον» πὺ ἡ Ἱστορία ἀνέθεσε στοὺς μπολσεβίκους, νὰ πραγματοποιοῦν δὴλαδὴ τὴν ἐπανάσταση στὴ Ρωσία.

Ὁ Προυντόν εἶχε θέσει ἤδη τὸ ζήτημα στὸν Μάρξ: «ἂς μὴ γίνουμε οἱ ἀρχηγοὶ μιᾶς καινούργιας μισαλλοδοξίας, ἂς μὴν ἐμφανιστοῦμε σὰν ἀπόστολοι μιᾶς καινούργιας θρησκείας, ἀκόμη κι ἂν εἶναι θρησκεία τοῦ λόγου, τῆς λογικῆς». Ὁ Ντεριντά⁴⁶, μιλώντας γιὰ τὰ «φαντάσματα τοῦ Μάρξ», δίνει τὰ στοιχεῖα πὺ συγκροτοῦν τὸ «ἄβρααμικὸ μεσσιανικὸ» πλαίσιο: ἀναμονή, ὑπόσχεση, δέσμευση ἀπέναντι στὴν ἀνάρρηση τοῦ ἐπερχομένου, ἐπιεὶμενος χρόνος, ἐπιείγον, ἀπαίτηση σωτηρίας, δικαιοσύνη πέραν τοῦ δικαίου, κλπ.: ὅλα ἐμφανίστηκαν στὸ μαρξιστικὸ δόγμα. Ἐξαιρετικοὶ εἶναι καὶ οἱ σχετικοὶ διάλογοι στὸ Μῆδὲν καὶ τὸ ἄπειρο τοῦ Κέσλερ, πὺ ἀντλοῦνται ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Λένιν καὶ τὰ μαρξιστικὰ ἐγχειρίδια⁴⁷.

Ὁ Μπέρτραντ Ράσελ⁴⁸ προσφέρει ἐπίσης μιὰ θρησκευτικὴ ἀνάγνωση τοῦ μαρξισμού, μιλώντας γιὰ τὴν Πόλη τοῦ Θεοῦ τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου: «Ἡ ἐβραϊκὴ μορφή τῆς ἱστορίας, παρελθούσας καὶ μελλοντικῆς, εἶναι τέτοια πὺ ἀσκεῖ ἰσχυρὴ ἔλξη στοὺς καταπιεσμένους καὶ τοὺς κατατρεγμένους ὄλων τῶν ἐποχῶν. Ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος προσάρμοσε αὐτὴ τὴ μορφή στὴ Χριστιανοσύνη, ὁ Μάρξ στὸ Σοσιαλισμὸ. Γιὰ νὰ κατανοήσει κανεὶς τὸν Μάρξ ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη, πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ ἀκόλουθο λεξικὸ: Γιαχβέ = διαλεκτικὸς καὶ ἱστορικὸς ὕλισμός· Μεσσίας = Μάρξ· Ἐκλεκτοὶ = Προλεταριάτο· Ἐκκλησία = Κομμουνιστικὸ Κόμμα· Δευτέρα Παρουσία = Προλεταριακὴ Ἐπανάσταση· Κόλαση = τιμωρία τῶν καπιταλιστῶν· Ἐπαγγελία = Κομμουνιστικὴ κοινωνία. Οἱ ὅροι στὸ ἀριστερὸ μέρος δίνουν τὸ ψυχολογικὸ περιεχόμενον τῶν ὄρων στὸ δεξιὸ μέρος, εἶναι οἰκεῖοι σὲ ὅσους

ἔζησαν σὲ χριστιανικὸ ἢ ἐβραϊκὸ περιβάλλον, καὶ κάνουν πι-
στευτὴ τὴν ἐσχατολογία τοῦ Μάρξ». Μπορεῖ νὰ προσθέσει
κανεὶς καὶ ἄλλα στοιχεῖα ἐξωτερικῆς λατρείας, ὅπως: Ἄπο-
λεσθεῖς Παράδεισος = πρωτόγονος κομμουνισμός· προπα-
τορικὸ ἁμάρτημα = ἀτομικὴ ἰδιοκτησία· Προφῆτες = οὐτο-
πιστές, κλασικοὶ πολιτικῆς οἰκονομίας, κλπ.· Ἀπόστολοι =
Ἐνγκελς, Λένιν, Στάλιν, κλπ.· Ἅγιοι = μάρτυρες⁴⁹. Ἱερὰ
κείμενα = Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο, Κόκκινο Βιβλίο, κλπ.·
Ἅγιοι Τόποι = Μόσχα, Πεκίνο· Σημαντικὸς Ναός = Μαυ-
σωλεῖο Λένιν· αἱρέσεις = δεξιὸς καὶ ἀριστερὸς ὀπορτουнизмὸς,
ἀναθεωρητισμός· Ἀνώτατο Ἱερατεῖο = ΚΕ ΚΚΣΕ ἢ ΚΚΚ·
ἀφορισμός = διαγραφή ἀπὸ τὸ Κόμμα· κλπ.

Ὁ Ἐνγκελς⁵⁰ δίνει καὶ μιὰ ἄλλη διάσταση στὸ θέμα τῆς
θρησκείας, ὅταν προτρέπει τοὺς κομμουνιστὲς νὰ ἐγκατα-
λείψουν ὡς ἀποτυχημένη τὴν ἐνοπλὴ ἐξέγερση καὶ τὰ ὁδο-
φράγματα, καὶ νὰ ἀκολουθήσουν τὴν τακτικὴ μὲ τὴν ὁποία
ὁ Χριστιανισμὸς κατέκτησε τὴ Ρώμη καὶ ἔγινε ἐπίσημη
θρησκεία.

Ὁ Μάρξ θέλησε νὰ πολεμήσει κάθε ψευδὴ συνείδηση καὶ
ἰδεολογία, τὴ θρησκεία, τὸ μυστικισμὸ: «Μὲ τὸν Ἐγέλο ἢ
διαλεκτικὴ στέκεται πάνω στὸ κεφάλι της. Πρέπει νὰ ἀνα-
ποδογυριστεῖ ξανά, ἂν πρόκειται νὰ ἀνακαλύψουμε τὸν ὀρθο-
λογικὸ πυρῆνα ἐντὸς τοῦ μυστικιστικοῦ περιβλήματος»⁵¹. Ἡ
«ἀντιστροφή» αὕτη εἶναι ἤδη μυστικιστικὴ, καὶ θυμίζει τὸν
ἀποκρυφιστικὸ συμβολισμό τῶν τριγώνων ἢ τῶν πενταγώ-
νων, καὶ τὸ ζήτημα ἂν ἢ κορυφὴ εἶναι πρὸς τὰ πάνω ἢ πρὸς
τὰ κάτω. Σ' ἓνα ἄλλο ἀπόσπασμα ὁ Μάρξ γράφει: «Ἡ κοι-
νωνία γίνετα ὀλοκληρωμένη ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ
φύση, αὐθεντικὴ ἀνάσταση τῆς φύσης, πραγματοποίηση
τῆς φυσικότητας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρωπινότητας τῆς
φύσης». Ἀναφέρεται στὴν κομμουνιστικὴ κοινωνία, στὸ τέ-

λος τῆς Ἱστορίας, ἢ τῆς προ-Ἱστορίας ὅπως ἔλεγε, καὶ ἐμφανίζεται νὰ ἐκφράζει προφητικά, ὅπως σημειώνει ὁ Ζὰν Ἴμπολύτ⁵², «μιὰ ἐκκοσμικευμένη παραλλαγή τῆς χριστιανικῆς ιδέας τοῦ μυστικοῦ σώματος [...] ἓνα εἶδος ἐπίγειας βασιλείας τοῦ Θεοῦ ποὺ εἶναι ἡ τέλεια συμφιλίωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ κάθε μορφή ἀλλοτρίωσης». Γιὰ νὰ τὸ κατανοήσουμε πρέπει νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν ἐγγελιανὴ μήτρα. Ὁ Ἔγγελος ἦταν χριστιανὸς προτεστάντης λουθηρανός, καὶ θεωροῦσε τὸν Λουθηρανισμό ὡς τὸ «τέλος» τῆς θρησκείας, καὶ τὴ φιλοσοφία ὡς τὸ «τέλος» τοῦ Λουθηρانيκοῦ Προτεσταντισμοῦ. Ὁ Λούθηρος διέκρινε τὴν πίστη ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Ὁ Ἔγγελος θεωροῦσε ὅτι εἶχαν τὸ ἴδιο μυστικὸ περιεχόμενο, καὶ ἀκολουθοῦσε σὲ αὐτὸ τὴ θεολογία τοῦ Oetingen καὶ τῶν θεολόγων τῆς Σουηβίας, ἀπὸ ὅπου καταγόταν⁵³. Ὅπως ἐπισημαίνεται⁵⁴: «Γιὰ τὸν Ἔγγελο, [...] ὁ πνευματισμὸς, ἡ ἐσχατολογία, καὶ ὁ μυστικισμὸς συνυπάρχουν, συμπροσδιορίζουν καὶ συγκαθορίζουν τὴν ἀκμὴ τῆς Χριστιανοσύνης. Ὁ Λουθηρανισμὸς ἐκφράζεται μὲ τὸ ἔσχατον, τὸ ὁποῖο εἶναι πραγμάτωση τῆς κοινωνίας, ὡς *corpus mysticum* καὶ οὕτως πραγμάτωση τοῦ Βασιλείου τοῦ Θεοῦ μέσῳ τῆς βασιλείας τοῦ Πνεύματος». Δὲν εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἐσχατολογία καὶ τὸ μυστικὸ σῶμα ἀποτελοῦν μέρος κάποιου «ὀρθολογικοῦ πυρήνα»· οὔτε κι οἱ ἄλλες ἐπιρροές ἀπὸ τὸν Ἔγγελο εὐκόλως ἀποχωρίζονται τὸν μυστικισμὸ τους, ὅπως ὁ Μάρξ δήλωνε. Ἄς δοῦμε ἓνα μόνον παράδειγμα. Ἡ διὰ τοῦ κατοπτρισμοῦ ἀνάπτυξη τοῦ «γνώθι σεαυτὸν» ὡς αὐτεπιστροφή, σχετίζεται, κατὰ τὸν σημαντικὸ ἐγγελιανὸ Βιεγιάρ-Μπαρόν⁵⁵, μὲ τὸ «θέμα τοῦ κατόπτρου» ποὺ τὸ θεωρεῖ «θεοσοφικό», ὁμοίως καὶ τὸ σχῆμα τῆς «διπλῆς ἐνσάρκωσης», σὲ ὅρους ἐνὸς ἀποκρυφισμοῦ μὲ χριστιανικὸ ἔνδυμα: «ὁ μέσος ὄρος, ὁ Υἱὸς

είναι και ὁ Χριστός –τὸ δεύτερο πρόσωπο τῆς τριάδας– και ὁ κόσμος πὸ ἀποκαλύπτει τὸν Θεὸ με ὕλική μορφή». Ἄν και ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* χρησιμοποιεῖ ἐκφράσεις ὅπως (28c) «τὸν μὲν οὖν ποιητὴν και πατέρα τοῦδε τοῦ παντός», ἡ ἐγγε-λιανὴ ἐκδοχὴ ἀκολουθεῖ τὴ γραμμὴ τῆς νεοπλατωνικῆς και ἐρμητικῆς παράδοσης τοῦ Φικίνου, τοῦ Πίκο, τοῦ Μποέμ, γιὰ τὴν ἐξελικτικὴ-ἀνοδικὴ διαλεκτικὴ: ὁ Μάρξ θὰ τὴν συμ-πληρώσει και με τὴν καθοδικὴ φορά. Στὴν ἴδια κατεύθυνση βρίσκειται ἡ χριστιανικὴ-Χριστολογικὴ⁵⁶ ἐρμηνεία πὸ δίνει ὁ Ἅγγελος στὴν πυθαγορικὴ τριάδα πὸ γίνεται τετράδα στὸ πεδίο τοῦ κόσμου: *Ἐνα = Πατέρας, Δύο = Υἱός, Τρία = Πνεῦμα, Τέσσερα = Φύση*. Ὁ Ἅγγελος ἦταν δεινὸς ἑλληνι-στής, γνώστης τῶν πυθαγορικῶν θεωριῶν, και ἐμβριθὴς με-λετητὴς τοῦ Πλάτωνα. Ἔδινε ὅμως δικές του ἐρμηνείες.

Προφητικὸς, με τὴν ἔννοια τῆς τροποποίησης τῆς πραγ-ματικότητας, γίνεται ὁ Μάρξ, και ὅταν γράφει ὅτι τὸ μυθικὸ «προλεταριάτο», ἡ «οἰκουμενικὴ τάξη» πὸ θὰ καταργήσει τίς ἄλλες τάξεις, θὰ ἐπιτύχει «τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀπελευ-θέρωση τοῦ ἀνθρώπου» και ὅτι «δὲν μπορεῖ νὰ ἀνακτῆσει τὸν ἑαυτό του παρὰ μόνο μέσ' ἀπὸ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀναγέν-νηση τοῦ ἀνθρώπου». Δὲν θὰ μποροῦσε μετὰ ἀπὸ αὐτὸ νὰ κατηγορήσει κανεὶς τὸν Στάλιν και τοὺς ὀπαδούς του, πὸ ἰσχυρίζονταν ὅτι θὰ διαμόρφωναν τὸν «ἄνθρωπο νέου τύπου», ἀπομιμούμενοι τὸν λόγο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «Ἄνα-νεοῦσθαι δὲ τῷ πνεύματι τοῦ νοὸς ὑμῶν και ἐνδύσασθαι τὸν καινὸν ἄνθρωπον» (*Ἐφεσ.* 4,23-24)⁵⁷.

Ἄφοῦ κατέρρευσε «στὸ οἰκονομικὸ, τὸ πολιτικὸ, τὸ ἰдео-λογικὸ», κατέρρευσε και ὡς λαϊκὴ θρησκεία, ἀφοῦ δὲν διέ-θετε τὸν ἀπαραίτητο μεταφυσικὸ πυρήνα: ὁ λόγος της δὲν εἶχε κηρυχθεῖ ἀπὸ τὸν Υἱὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Ἅγγελο και τὸν Μάρξ, τῶν ὁποίων τὰ βιβλία ἦταν ἀπρόσιτα γιὰ τὸ

κοινό στο οποίο ή θρησκεία άπευθύνεται και χρειάστηκε να κωδικοποιηθεί τὸ δόγμα σὲ ἐγχειρίδια. Ἡ θρησκεία γιὰ τὸν Μάρξ δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἀκόμη περίπτωση «άνεστραμμένης συνειδητοποίησης τοῦ κόσμου, ἐπειδὴ ὁ κόσμος, τὸ κράτος καὶ ἡ κοινωνία, εἶναι ἕνας άνεστραμμένος κόσμος». Ὁ ὑπαρκτὸς σοσιαλισμὸς ἐξασφάλισε τὴν ἴδια τύχη γιὰ τὸν μαρξισμό, ἐνῶ ἡ θρησκεία παρέμεινε «ὁ άναστεναγμὸς τοῦ καταπιεσμένου, ἡ καρδιὰ ἑνὸς ἄκαρδου κόσμου, ἡ ψυχὴ μιᾶς ἄψυχης κατάστασης», ὅπως γράφει στὸ ἀπόσπασμα ποῦ μιᾶ γιὰ «ὄπιο τῶν λαῶν». Διαλεκτικῶς εἰρωνικὸ εἶναι ὅτι θρησκείες τοῦ κατέφεραν ἰσχυρότατα πλήγματα, ὅπως στὴν Πολωνία καὶ τὸ Ἄφγανιστάν, δύο μέτωπα ποῦ μᾶλλον σηματοδότησαν τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους. Πολλὲς μαρξιστικὲς ὀργανώσεις σὲ χῶρες τοῦ τρίτου κόσμου σαρώθηκαν ἀπὸ τὸ ριζοσπαστικὸ Ἰσλάμ.

Ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο δὲν σταματᾶ. Ὁ μαρξιστικὸς δρόμος ἐφθασε σὲ ἀδιέξοδο, καὶ μὲ διαλεκτικὴ εἰρωνεία ὁ σοσιαλισμὸς ὀδήγησε ξανά στὸν καπιταλισμὸ, ἔχοντας παίξει τὸν ρόλο τοῦ μηχανισμοῦ ἐκβιομηχάνισης καὶ συσσώρευσης κεφαλαίου. Εἶναι ἀποπροσανατολιστικὸ νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὰ προβλήματα ὀφείλονταν στὸ σταλινισμό, ἢ, ἀντιστρόφως, ὅτι τὰ προβλήματα δημιουργήθηκαν ὅταν ἐγκαταλείφθηκε ὁ σταλινισμὸς. Τὰ προβλήματα ἦταν ἐγγενῆ, στὴν ἀρχικὴ σύλληψη τοῦ Μάρξ, ἀλλὰ καὶ στὴ θεωρία καὶ πολιτικὴ τοῦ Λένιν, ὡς πρὸς τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴν ἐξουσία. Ἡ ἀνθρωπότητα θὰ δοκιμάσει ξανά, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐξασφαλίσαι ὅτι θὰ διδαχθεῖ ἀπὸ τὴν εἰρωνικὴ παρατήρηση τοῦ Μάρξ στὴ 18η Μπρυμαίρ περὶ ἐπαναλήψεων. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, οὔτε ὁ Μάρξ, οὔτε ὁ Ἐνγκελς διεκδίκησαν τὸ ἀλάθητο, καὶ τὸ ἔργο τους θὰ

είναι πάντα χρήσιμο, με τή συνεισφορά του και με τις αδυναμίες του. Ό δογματισμός αποδείχθηκε ο χειρότερος καθοδηγητής. Δυστυχώς, έχει πολλές εκδοχές και επιβιώνει ακόμη και σε αυτούς που έχουν τήν πρόθεση να είναι ανανεωτές. Αντί να θεωρούμε, όπως οι αλχημιστές και οι μάγοι, ότι ή συνταγή είναι σωστή, αλλά φταίει ή εφαρμογή της, καλό είναι να κοιτάζουμε τήν ίδια τή «συνταγή».

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Έπιλογος τής 2ης έκδοσης του *Κεφαλαίου*.
- ² Ο Κονδύλης θά μιλήσει για «παγανιστική έγκοσμολατρία» και «κατάφαση τής ανθρώπινης ύπαρξης σε όλη τήν αισθητή της διάσταση και ύφή», ως έμφηνεία του κλασικού ιδεώδους, που συναντάται με τήν ανθρωπολογία του Φόιερμπαχ, ή όποια δίνει έμφαση στη σωματικότητα και τήν άπτη ύλικότητα του Άνθρώπου.
- ³ «Άπλῶ λόγω τούς πάντας έχθαίρω θεούς» (στ. 975).
- ⁴ Για παράδειγμα, Βενέρης, Ί., 1986, *Πληροφορική Έπανάσταση*, έκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης, Άθήνα.
- ⁵ Με τήν έννοια ότι αν παραμείνουν σταθερά τά μ και υ, και έφόσον τó σταθερό κεφάλαιο δέν δημιουργεί υπεραξία, ή επένδυση σε νέο κεφάλαιο θά αύξησει τόν παρανομαστή και θά μειωθεί τó λ, εκτός αν μειωθεί τó σ (= απόλύσεις), ή αύξηθει τó υ (= υπερ-έκμετάλλευση). Ο Μάρξ ήταν προσεκτικός και τόνισε ότι πρόκειται μόνο για τάση, διότι τά υ και σ έλέγχονται από τήν «πάλη τών τάξεων», άρα τó λ μπορεί να κυμαίνεται. Σύγχρονοι μαρξιστές, όπως ό Mandel, επιμένουν ότι γενικά τó λ έχει πτωτική τάση, τά στοιχεία όμως δείχνουν ότι εμφανίζει διακυμάνσεις. Είναι γεγονός πάντως ότι άφενός ή είσαγωγή νέων μηχανών δέν έχει έμποδιστεί και συνεχίζεται άκάθεκτη, άφετέρου οί απόλύσεις ακολουθοϋν συχνά τήν είσαγωγή νέων μηχανών, ενώ παρεμβαίνει και ή διεθνοποίηση.
- ⁶ «I am expanding this volume [second instalment of Critique of Political Economy], since those German scoundrels estimate the value of a book in terms of its cubic capacity», Marx to Engels, 4/9/1870.
- ⁷ $\Sigma 1 + M1 + \Upsilon 1 = \Pi 1$ Τομέας Ι (μέσα παραγωγής)
 $\Sigma 2 + M2 + \Upsilon 2 = \Pi 2$ Τομέας ΙΙ (άντικείμενα κατανάλωσης)
 $\Sigma + M + \Upsilon = \Pi$ Συνολική Παραγωγή

όπου Σταθερό κεφάλαιο, Μεταβλητό κεφάλαιο, Ύπεραξία και όγκος Παραγωγής, για κάθε Τομέα.

⁸ Οί σοβιετικοί πάντως επέξεργάστηκαν γενικότερες μεθόδους εισροών-έκροών, που μετέφερε στη Δύση ο Βασίλι Λεόντιεφ και χρησιμοποιήθηκαν για τόν καπιταλισμό, πρὸς μεγάλη απογοήτευση όρισμένων άκραιφνών μαρξιστών.

⁹ Υίοθετεί και αξιοποιεί μάλιστα τήν τριμερή διάκριση τῆς μηχανῆς που εισηγήθηκε ο Μπάμπατζ: κινητήρας - μηχανισμός μετάδοσης - μηχανισμός (έργαλειό) έργασίας.

¹⁰ Andrew Ure: «Factory: ... In its most rigorous sense, this term conveys the idea of a vast automaton, composed of numerous mechanical and intellectual organs operating in concert and without interruption, towards one and the same aim, all these organs being subordinated to a motive force which moves itself» (GR: 690). Και τὸ σχολιάζει έκτενω, συμπληρώνοντας με διάφορες παρατηρήσεις, ὅπως: «This automaton consists of numerous mechanical and intellectual organs, so that the workers themselves are cast merely as its conscious linkages» (GR: 692).

¹¹ Ὅσαδὸ δηλαδή τοῦ Ἔρνστ Μάχ, τοῦ αὐστριακοῦ φυσικοῦ και φιλόσοφου, που εισηγήθηκε νέες θεωρίες καθὼς και τὸν «άριθμὸ Μάχ». Λόγω τῆς κριτικῆς του στη Νευτώνεια Φυσική θεωρεῖται πρόδρομος τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας. Ἐπηρεάσε επίσης τὸν λογικὸ θετικισμό.

¹² ... που πιθανολογεῖται ὅτι εἶχαν διαβάσει τὴ γερμανική μετάφραση τοῦ 1928 τῆς Τεκτολογίας.

¹³ Ὁ σοβιετικὸς μαθηματικὸς Καντόροβιτς ανέπτυξε τὸ 1939, πρὶν τὸν Ὀλλανδὸ Κούπμανς, τὸν γραμμικὸ προγραμματισμό, ἓνα έργαλειὸ βασικὸ σὲ κάθε προγραμματισμὸ δραστηριοτήτων. Οί ιεροφάντες τοῦ ὕλισμοῦ ὅμως ἔκαναν τὴ διάγνωση: ἀφοῦ μπορεῖ νὰ εφαρμοστεῖ και στὸν καπιταλισμό, ὅπως και στὸν ὑπαρκτό, σημαίνει ἄρα ὅτι ὁ καπιταλισμὸς μπορεῖ νὰ ξεπερνᾷ τίς κρίσεις του. Αὐτὸ ἀντίκειται στὸ δόγμα ὅτι ὁ ἱμπεριαλισμὸς εἶναι ὁ καπιταλισμὸς που σαπίζει. Μόνο τὸ 1965 ἤρθε ἡ ἀναγνώριση γιὰ τὸν Καντόροβιτς, με βραβεῖο Λένιν, και δέκα χρόνια μετὰ με βραβεῖο Νόμπελ, τὸ μόνον Νόμπελ που δόθηκε σὲ σοβιετικὸ, που τὸ μοιράστηκε με τὸν Κούπμανς.

¹⁴ ... τὴ θεωρία τῆς σχετικότητας, τὴν κβαντική θεωρία, τὴ δυαδική θεωρία τοῦ φωτός, και ἄλλες.

¹⁵ Ἡ θεωρία Μιτσούριν - Λισένκο γιὰ τὴν κληρονόμηση ἐπίκτητων χαρακτηριστικῶν, ἀναβίωση τῶν ἀπόψεων τοῦ Λαμάρκ, θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Στάλιν ὡς ἀπαύγασμα τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, σὲ ἀντιπαράθεση με τὴν «ἀστική» θεωρία τοῦ Μέντελ: ὁ Λισένκο επίσης ἦταν προλεταριακῆς καταγωγῆς, και ὁ Στάλιν ἤθελε νὰ προωθήσει προλετάριους ἐπιστήμονες. Οί ἀντίθετες ἀπόψεις κηρύχθηκαν παράνομες τὸ 1948, και ἑκατοντάδες ἐπιστήμονες που διαφωνοῦσαν ὡδηγήθηκαν στις φυλακές, τίς ἐξορίες και τὸν

θάνατο, με πρώτον τὸν ἀνταγωνιστὴ του, τὸν Βάβιλοφ. Οἱ ιδέες γίνονται ὑλικὴ δύναμη ὅταν κατακτοῦν τὶς μάζες, ἀλλὰ ἂν οἱ μάζες μολυνθοῦν ἀπὸ κακὲς ιδέες, τότε ἡ πορεία κάθαρσης εἶναι ἀντίστροφη: ἐξοντώνονται οἱ μάζες γιὰ νὰ ἐξοντωθοῦν οἱ ιδέες. Ὁ Χρουτσώφ συνέχισε τὴν ὑποστήριξη στὸν Λισένκο, καὶ μόνο τὸ 1965 ἔγινε δημόσια κριτικὴ, πού τὴν ξεκίνησε ὁ «ἀντιφρονῶν» Ἄντρέι Ζαχάρωφ. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Λισένκο συνέχισαν νὰ ἀσκοῦν ἐπιρροὴ γιὰ πολλὰ χρόνια στὴν Κίνα.

¹⁶ «Καθὼς ἀναπτύσσονται ὁ ὄγκος τῆς ἀξίας καὶ ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ ἐφαρμοσμένου σταθεροῦ κεφαλαίου μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου παρατείνεται σὲ κάθε ἐπιμέρους πεδίο ἐπενδύσεων γιὰ μιὰ περίοδο πολλῶν χρόνων, ἄς ποῦμε, δέκα χρόνων κατὰ μέσο ὄρο. Ὅμως δὲ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς. Αὐτὸ πού φαίνεται εἶναι ὅτι: ὁ κύκλος τῶν ἀλληλοσυνδεμένων ἀντικαταστάσεων καταλαμβάνει ἕναν ἀριθμὸ ἐτῶν πού στὴ διάρκειά τους τὸ κεφάλαιο εἶναι ἀκίνητοποιημένο ἀπὸ τὸ σταθερὸ συστατικὸ του, δημιουργεῖ τὴ βάση γιὰ περιοδικές κρίσεις [...] μιὰ κρίση δημιουργεῖ πάντα τὴ βάση γιὰ νέες μεγάλες ἐπενδύσεις».

¹⁷ «Ἡ ἐμφάνιση ἐνός [νέου οικονομικοῦ κλάδου] πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς δοσμένης ἀναλογίας, βγάζει ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἀναλογίας ὅλους τοὺς κλάδους, καὶ σὲ ἄνισες ἀναλογίες».

¹⁸ «Ὅταν ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς θὰ ἔχει καταργηθεῖ [τὸ φαινόμενο τῶν κυκλικῶν ἀντικαταστάσεων] θὰ εἶναι μόνον ζήτημα ὄγκου τοῦ τμήματος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἔχει διανύσει τὴ διάρκεια ζωῆς του –καὶ ἄρα πρέπει νὰ ἀναπαραχθεῖ σὲ εἶδος– (τὸ κεφάλαιο πού χρησιμεύει στὴν παραγωγὴ ἀντικειμένων κατανάλωσης) πού κυμαίνεται στὰ διάφορα διαδοχικὰ χρόνια. Ἄν εἶναι μεγάλος κάποιος χρόνος (πάνω ἀπὸ τὴ μέση θνησιμότητα – ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἀνθρώπων), τότε θὰ εἶναι ἀνάλογα μικρότερος τὸν ἐπόμενο χρόνο. [...] Ἄρα ἡ συνολικὴ παραγωγὴ τῶν μέσων παραγωγῆς θὰ πρέπει νὰ αὐξηθεῖ στὴ μία περίπτωση καὶ νὰ μειωθεῖ στὴν ἄλλη. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μόνον μετὰ μιὰ συνεχῆ σχετικὴ ὑπερπαραγωγή... Αὐτὴ ἡ ὑπερπαραγωγὴ ἰσοδυναμεῖ μετὰ ἔλεγχου ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ὑλικῶν μέσων τῆς ἴδιας τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς. [...] Ἀλλὰ στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι μόνον στοιχεῖο ἀναρχίας» (1974: II: 473).

¹⁹ Ὁ Κοντράτιεφ συνελήφθη τὸ 1930, φυλακίστηκε, δικάστηκε καὶ καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση ἀρχικῶς γιὰ ὀκτὼ χρόνια, καὶ τὸ 1938 ξαναδικάστηκε γιὰ δέκα χρόνια, ἀλλὰ τὴν ἴδια μέρα ἐκτελέστηκε, σὲ ἡλικία 46 ἐτῶν. Ἐτσι πολεμήθηκαν οἱ ιδέες πού εἶχαν «κατακτήσει» ἕναν οικονομολόγο. Οἱ ιδέες ὅμως εἶναι «ξεροκέφαλες», ὅπως λέγεται, διαδόθηκαν, καὶ τὸ 1987 ὁ Κοντράτιεφ «ἀποκαταστάθηκε», post mortem. Ὅπως ἀναλύω σὲ ἄλλες ἐργασίες μου (βλ. σημ. 4), σήμερα παρατηροῦμε τέσσερα εἶδη κυκλικῶν

κρίσεων, που διακρίνονται από τη φύση, τη διάρκεια και τις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις τους: μακρά κύματα 50 ετών (κύκλοι Κοντράτιεφ), που σχετίζονται με μείζονες καινοτομίες· ενδιάμεσα κύματα 20 ετών, που σχετίζονται με την κατασκευαστική δραστηριότητα· μεσαία κύματα 10-12 ετών, που σχετίζονται με αντικατάσταση μηχανών, με νέες αλλά όχι ριζικά διαφορετικής τεχνολογίας· βραχεία κύματα 2-4 ετών, που σχετίζονται με την αντικατάσταση προϊόντων με σχετικά μικρή διάρκεια ζωής.

²⁰ Dobb, M., 1970, *Socialist Planning: some problems*, Lawrence & Wishart, London.

²¹ Εισάγονταν μάλιστα νέοι δείκτες, χωρίς να καταργούνται οι παλαιότεροι με τη πάροδο των ετών, κάθε επιχείρηση ή κλάδος έφθασε να έχει εκατοντάδες δείκτες (αναφέρονται 500 και περισσότεροι), ενώ για το σύνολο της οικονομίας ήταν χιλιάδες.

²² Θεοχαράτος, Χρ., 2003, *Χαρίλαος Φλωράκης - Ο Λαϊκός Ηγέτης*, Τυποεκδοτική, Αθήνα 2003, με την εκπληκτική συζήτηση του Χ.Φ. με τον Άντροποφ: τ. Β', Οι Πολιτικοί Άγῶνες, σελ. 696-699: «Ἡ οικονομία βρίσκεται στην κόψη τοῦ ξυραφιοῦ. Τὸ κράτος γέμισε γραφειοκράτες που νοιάζονται μόνο για τὸν ἑαυτό τους. Καὶ τὸ κόμμα, ἀντὶ νὰ παράγει πολιτική, κυβερνᾶ, διοικεῖ καὶ συναλλάσσεται με ὅλα ὅσα αὐτὰ συνεπάγονται γιὰ τὸ σοσιαλιστικὸ σύστημα καὶ τὶς προοπτικὲς του. Ἄν συνεχιστεῖ ἡ σημερινὴ κατάσταση σὲ πέντε τὸ πολὺ χρόνια πολλὰ ἐργοστάσια θὰ ἀρχίσουν νὰ κλείνουν, δὲν θὰ ἔχουμε χρηματικὸς πόρους νὰ πληρώνουμε μισθοὺς καὶ συντάξεις καί, γενικῶς, ἡ χώρα θὰ ἀδυνατεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς υποχρεώσεις της, ἐνῶ, παράλληλα, ἓνα τρομακτικὸ κύμα ἀνεργίας θὰ ὑποσκάψει τὰ θεμέλια τοῦ σοσιαλιστικοῦ συστήματος καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀξιοπιστία του θὰ καταρρακωθεῖ. [...] Περηφανευόμεστε, σύντροφε, ὅτι ἔχουμε τὸν μεγαλύτερο καὶ καλύτερο στόλο τρακτέρ σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο. Περὶ μύθου πρόκειται, φυσικῶς. Διότι τὰ φτιάξαμε σύμφωνα με μιὰ κομματικὴ ντιρεκτίβα, βάσει τῆς ὁποίας πρέπει νὰ σκάβουν σὲ βάθος ἐνὸς μέτρου τῆ γῆ, ὥστε νὰ ἔρχονται στὴν ἐπιφάνεια ὕλο καὶ πιὸ γόνιμα ἐδάφη. Καὶ ἀφοῦ χάθηκαν τόσοι πόροι καὶ τόσα χρόνια, μάθαμε ἀπὸ τὰ ἀγροτικὰ ἰνστιτούτα ὅτι τὸ γόνιμο ἐδαφος βρίσκεται στὰ δέκα πρῶτα ἑκατοστὰ τοῦ ἐδάφους! Δώσαμε σὲ πολλὲς κρατικὲς ἐπιχειρήσεις τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοδιαχείρισης, ὡς κίνητρο γιὰ τὴν παραγωγή. Καὶ ναὶ μὲν ὅλες σχεδὸν πιάνουν τὶς νόρμες τους, ὅμως, ἂν δὲν τὶς ἐνίσχυε τὸ κράτος, ἀπὸ ἄλλους πόρους, πολλὲς θὰ εἶχαν κλείσει, γιὰτὶ τὰ ἀγαθὰ που παράγουν εἶναι ἀπούλητα, λόγῳ κακῆς ποιότητος! Εἴπαμε νὰ καταργήσουμε τὴ μεσολάβηση τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικοῦ Ἐμπορίου σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἐξαγωγὲς μας, γιὰ νὰ ἀπλοποιήσουμε τὶς διαδικασίες καὶ νὰ ἐπιταχύνουμε τοὺς χρόνους, ἀλλὰ τὸ μόνο που κατορθώσαμε ἦταν νὰ χάνουμε ἀγορές, λόγῳ ἀσυνέπειας τῶν αὐτοδιαχειριζόμενων κρατικῶν ἐπιχειρήσεων. Συγχρόνως, ἡ ἐσωστρέφειά μας δὲν μᾶς

ἄφηγε, δεκαετίες τώρα, νὰ προσαρμόσουμε στὶς ἀνάγκες τοῦ δικοῦ μας συστήματος, τοῦ σοσιαλιστικοῦ, μοντέλα, τεχνικὲς καὶ πρακτικὲς ποὺ δοιμάστηκαν στὸν καπιταλιστικὸ κόσμον καὶ πέτυχαν». Αὐτὰ τὰ ἔλεγε ὁ Ἀντρέοφ ποὺ εἶχε κεντρικὸ ρόλον στὴν καταστολὴ στὴν Οὐγγαρία, Τσεχοσλοβακία, καὶ στὴ ΣΕ (κίνημα ἀντιφρονούντων), καθὼς καὶ στὴν ἐπέμβαση στὸ Ἀφγανιστάν· κάθε ἄλλο παρὰ «πράκτορας τοῦ ἐχθροῦ» θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι.

²³ «Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν ὡς τώρα κοινωνιῶν εἶναι ἱστορία ταξικῶν ἀγώνων. Ἐλεύθερος καὶ δούλος, πατριῖος καὶ πληβεῖος, βαρόνος καὶ δουλοπάροικος, μάστορας καὶ κάλφας, μὲ μιὰ λέξη, καταπιεστὴς καὶ καταπιεζόμενος, βρίσκονταν σὲ ἀκατάπαυστη ἀντίθεση μεταξύ τους, ἔκαναν ἀδιάκοπον ἀγώνα, πότε καλυμμένο, πότε ἀνοιχτό, ἕναν ἀγώνα ποὺ τελείωνε κάθε φορὰ μὲ ἕναν ἐπαναστατικὸ μετασχηματισμὸ ὀλόκληρης τῆς κοινωνίας ἢ μὲ τὴν ἀπὸ κοινοῦ καταστροφὴ τῶν τάξεων ποὺ ἀγωνίζονταν. [...] Ὁλόκληρη ἡ κοινωνία ὅλο καὶ περισσότερο χωρίζεται σὲ δύο μεγάλα ἀντίπαλα στρατόπεδα, σὲ δύο μεγάλες τάξεις, ποὺ βρίσκονται ἄμεσα ἀντιμέτωπες ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη· στὴν ἀστική τάξη καὶ τὸ προλεταριάτο».

²⁴ Ossowski, St., 1973, *Ἡ ταξικὴ δομὴ στὴν κοινωνικὴ συνείδηση*, Κάλβος, Ἀθήνα.

²⁵ «Στὶς προηγούμενες ἐποχὲς τῆς ἱστορίας βρίσκουμε σχεδὸν παντοῦ πλήρη διαίρεση τῆς κοινωνίας σὲ διάφορες κλειστὲς τάξεις, πολὺτροπὴ διαβάθμιση τῶν κοινωνικῶν θέσεων. Στὴν ἀρχαία Ρώμη βρίσκουμε πατριῖους, ἵππεις, πληβείους, δούλους. Στὸ μεσαίωνα φεουδάρχες, ὑποτελεῖς, μαστόρους, καλφάδες, δουλοπάροικους, καὶ ἐπιπλέον σὲ καθεμιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς τάξεις βρίσκουμε ξανά ἰδιαιτέρως διαβαθμίσεις».

²⁶ Στὰ «ἐφαρμοσμένα» ἔργα τοῦ ὁ Μάρξ (π.χ. *Ταξικοὶ ἀγῶνες στὴ Γαλλία*) εἰσάγει διάφορα σχήματα ταξικῆς διαβάθμισης, διαφορετικὰ ἀνά περίοδο καὶ χώρα, πράγμα ἴσως ἀναμενόμενο, πλὴν ὅμως ὄχι ἐνισχυτικὸ τῆς διχοτομικῆς ἀποψφης ποὺ ἀπαιτεῖ τὸ «ἐμεῖς καὶ οἱ ἄλλοι».

²⁷ Ὁ Ἑγελος ἀποδίδει τὴν τριάδα θέση-ἀντίθεση-σύνθεση στὸν Κάντ· τὴν διερεύνησε ὅμως ὁ Fichte, καθὼς καὶ ὁ H. M. Chalybäus. Ὁ Ἑγελος χρησιμοποίησε τοὺς ὅρους Abstract - Negative - Concrete καὶ Immediate - Mediated - Concrete.

²⁸ Negation of negation· ἀναφέρεται καὶ ὡς σύνθεση - synthesis, ἀλλὰ καὶ ὡς Aufhebung - sublation - relever, ποὺ σημαίνει ὑπέρβαση τῆς θέσης ἀπὸ τὴν ἄρνηση, μὲ ἐνσωμάτωση ὅμως τῆς θέσης ὡς μέρος τῆς

²⁹ «The bud disappears in the bursting-forth of the blossom, and one might say that the former is refuted by the latter; similarly, when the fruit appears, the blossom is shown up in its turn as a false manifestation of the plant, and the fruit now emerges as the truth of it instead. These forms are not just distinguished from one another, they also supplant one another as mutually in-

compatible. Yet at the same time, their fluid nature makes them moments of an organic unity in which they not only do not conflict, but in which each is as necessary as the other; and this mutual necessity alone constitutes the life of the whole». γράφει στην *Είσαγωγή τῆς Φαινομενολογίας* ὁ Ἔγκελς. Ἀνιχνεύονται ἐδῶ οἱ βασικῆς ἔννοιες τῆς ἐγκελιανῆς διαλεκτικῆς: ἀλλαγὴ μέσα ἀπὸ τὴ σύγκρουση (ὁ καρπὸς ἀναλώνει τὸ ἄνθος), αὔξηση ποσότητας καὶ μετατροπὴ τῆς σὲ (νέα) ποιότητα, σημασία τῆς ὁλότητας, καὶ ὄχι τῶν στιγμῶν τῆς ὀργανικῆς ἐνότητας.

- ³⁰ Ὁ Ἔγκελς, πάντως, ἐπιπλέον τῆς γενικῆς ἀρχῆς περὶ πάλης τῶν ἀντιθέτων, διατυπώνει στὴ *Φαινομενολογία* καὶ τὸ θεωρητικὸ σχῆμα τοῦ ἀφέντη/δούλου, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐπηρεάσει τὸν Μάρξ (π.χ. στὸ *Ταξικοὶ ἀγῶνες στὴ Γαλλία*)· τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ ἐγκελιανὴ πάλη τῶν δύο καταλήγει στὴν ἀμοιβαία ἀναγνώριση τῆς ἀλληλεξάρτησής τους, ἀφοῦ ἀντιλαμβάνονται ὅτι ὁ θάνατος τοῦ ἐνὸς δὲν συμφέρει τὸν ἄλλο. Τὸ *Μανιφέστο* ἐπίσης προβλέπει ὅτι καὶ οἱ δύο ἀνταγωνίστριες τάξεις μπορεῖ νὰ καταστραφοῦν. Ὁ Πουλαντζᾶς ἐπισήμανε ἐπίσης τὰ προβλήματα τοῦ ὀρισμοῦ καὶ τοῦ «ἀριθμοῦ» (τοῦ πλήθους) τῶν τάξεων καὶ διατύπωσε τὴν ἀποψη ὅτι οἱ τάξεις δὲν (πρέπει νὰ) ὀρίζονται μόνο μὲ οἰκονομικὰ κριτήρια (ὅπως οἱ «παραγωγικὲς σχέσεις»), ἀλλὰ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν «δομῶν», ποὺ στὸ πλαίσιο τοῦ ἀλτουσεριανοῦ δομισμού εἶναι «τὸ οἰκονομικὸ, τὸ πολιτικὸ, τὸ ἰδεολογικὸ». Ὁ Ἐγκελς ἐπέμενε ὅτι ὁ Μάρξ ὀδηγήθηκε ἀπὸ τὴς ἐμπειρικές του ἔρευνες, ὄχι ἀπὸ τὰ θεωρητικὰ σχήματα τοῦ Ἔγκελου, ὅμως σὲ κάθε περιπτώση δὲν νομίζω ὅτι οἱ «χειρονομακῆς» διατυπώσεις περὶ «ἀντιστροφῶν» ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ στηρίξουν τέτοιας κλιμακῆς ἐπέμβαση στὴν ἱστορία.
- ³¹ Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκόμη ζήτημα ποὺ εἶχε πραγματευθεῖ ὁ Ἔγκελς, ποὺ ὅπως καὶ στὸ σχῆμα ἀφέντη/δούλου, θεωροῦσε ὅτι χρειάζονται δύο νοήμονες ὀντότητες γιὰ νὰ ἀναπτύξουν αὐτοσυνειδησὴ· οἱ δύο, μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ «παλαιὸ» καὶ τὸ «νέο» στάδιο τῆς ἴδιας αὐτοσυνειδησῆς.
- ³² Διαδικασία ποὺ ἐπίσης ἐρεῖδεται στὸν Ἔγκελο καὶ στὸν Κάντ, μὲ τὸ *an sich* καὶ τὸ *für sich*, καὶ πιὸ πίσω στὸ *ἀεὶ ὡσαύτως* καὶ τὸ *κατὰ τὰ αὐτὰ* τοῦ Πλάτωνα, καθὼς καὶ στὸ δίπολο νοούμενο/φαινόμενο· οἱ ἔννοιες ἀπασχόλησαν καὶ τὸν Γκράμσι. Ὁ Ἔγκελς προβλέπει μάλιστα τρεῖς καταστάσεις: *in itself* (An-sich), *out of itself* (Anderssein), *in and for itself* (An-und-für-sich).
- ³³ Λένιν, «Τί νὰ κάνουμε;»
- ³⁴ ... τὸν ὁποῖο ὁ Μάρξ πολεμοῦσε γιὰ τὴς συνωμοτικῆς ὀργανώσεως του («νέο Τάγμα Ἰησοῦτῶν»), «ἱερεῖς μιᾶς ἀπόκρυφης γνώσης», κ.ἄ.) καὶ τὴν πραξικοπηματικὴ τακτικὴ του, καὶ χαρακτήριζε τὴς ὀργανωτικῆς ἀπόψεως του «μποῆμ, ἀλχημικῆς, ἱεραρχικῆς».
- ³⁵ «... φτάνουν [οἱ μαρξιστῆς] ἀναγκαστικὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι, ὄντας ἡ σκέψη, ἡ θεωρία, ἡ γνώση, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ἀποκλειστικὸς

κτῆμα ἑνὸς ἐλαχίστου ἀριθμοῦ ἀτόμων, αὐτὴ ἡ μειοψηφία [τῶν σοφῶν] πρέπει νὰ κατευθύνει τὴν κοινωνικὴ ζωὴ [...] τὸ λεγόμενον λαϊκὸ κράτος δὲν θὰ εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἄκρως δεσποτικὴ διοίκηση τῶν λαϊκῶν μαζῶν ἀπὸ μιᾶς νέας καὶ ὀλιγαριθμῆς ἀριστοκρατίας πραγματικῶν ἢ ὑποτιθέμενων σοφῶν. Ὁ λαὸς δὲν εἶναι διαβασμένος· τοῦτο σημαίνει πὼς θὰ ἀπαλλαγεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τῆς ἐγγυοῦς τῆς διακυβέρνησης καὶ θὰ καταχωνιασθεῖ γιὰ τὰ καλὰ στὸ στάβλο τῶν κυβερνωμένων».

³⁶ «Ἐφ' ὅσον ὁ Μπλανκὶ θεωρεῖ κάθε ἐπανάσταση σὰν ἐγχείρημα μιᾶς μικρῆς ἐπαναστατικῆς μειοψηφίας, βγαίνει αὐτόματα τὸ συμπέρασμα πὼς τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματος ἀκολουθεῖ ἀναπόφευκτα ἡ ἐγκαθίδρυση μιᾶς δικτατορίας ὅχι ὀλιγαρχίας τῆς ἐπαναστατικῆς τάξης, τοῦ προλεταριάτου –σημειώστε τὸ καλὰ αὐτό– ἀλλὰ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν ποὺ πραγματοποίησαν τὴν ἐξέγερση καὶ ποὺ εἶναι καὶ αὐτοὶ ὀργανωμένοι κάτω ἀπὸ τὴ δικτατορία ἑνὸς ἢ περισσοτέρων προσώπων», γράφει ὁ Ἐνγκελς (*Τὸ Πρόγραμμα τῶν Μπλανκιστῶν Προσφύγων τῆς Κομμούνας*).

³⁷ Arendt, H., 1958, *The origins of totalitarianism*, World Pub. Co, Cleveland.

³⁸ Ὁ Λένιν διατύπωσε τὴν εἰσήγησή: «Marxism teaches us that only the political party of the working class, the communist party, is capable of uniting, educating and organizing such a vanguard of the proletariat of the working masses as is capable of resisting the inevitable petty-bourgeois waverings of these masses... [and] their trade union prejudices», ποὺ ὁδήγησε στὴν ἀπόφαση «Γιὰ τὴ συνδικαλιστικὴ καὶ ἀναρχικὴ ἀπόκλιση στὸ Κόμμα μας». Στὸ σημειο 3 τῆς ἀπόφασης θέτει καὶ τοὺς στόχους τῆς «προπαγάνδας» γιὰ τὸ θέμα, καὶ στὸ 4 ὅτι ὅποια κριτικὴ ἐντὸς τοῦ Κόμματος πρέπει νὰ λαμβάνει ὑπόψη τὴν «περικύκλωση ἀπὸ τὸν ἐχθρό». <http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1921/10thcong/ch04.htm>

³⁹ Τὸ ὅτι δὲν προέκρινε τὸν Στάλιν λίγο ἐλαφρύνει τὴ θέση του, κυρίως γιὰ τὸν βασικὸ λόγο ὅτι ἡ δομὴ καὶ οἱ τάσεις ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ ὑπερέβαιναν τὰ προσωπικὰ στοιχεῖα τοῦ ἡγέτη· διαφοροποιήσεις, πρὸς τὸ καλύτερο ἢ καὶ πρὸς τὸ χειρότερο, μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν, ἀλλὰ τὰ πράγματα δὲν θὰ ἦταν οὐσιωδῶς διαφορετικὰ ἂν εἶχε ἀναλάβει τὴ θέση ὁ Τρότσκι, ποὺ γνωρίζουμε πὼς εἶχε καταστειλεῖ τὴν ἐξέγερση τῆς Κροστάνδης.

⁴⁰ Ὁ Λένιν ἰσχυρίζεται: «Marx and Engels sharply challenged those who tended to forget class distinctions and spoke about producers, the people, or working people in general. Anyone who has read Marx and Engels will recall that in all their works they ridicule those who talk about producers, the people, working people in general. There are no working people or workers in general; there are either small proprietors who own the means of production, and whose mentality and habits are capitalistic –and they cannot be anything else– or wage-workers with an altogether different cast of mind, wage-workers in large-scale industry, who stand in antagonistic contradiction to the capital-

ists and are ranged in struggle against them» (στην ως άνω άπόφαση του 20ου Συνεδρίου).

⁴¹ Ός προς την άντιμετώπιση τής άντεπανάστασης όμως φαίνεται να υπάρχει συμφωνία μεταξύ του Μάρξ, που μιλά για «τσάκισμα των έχθρων τής επανάστασης» (*Ταξικοί άγώνες στη Γαλλία*), και του Λένιν, που (*Δύο Τακτικές*) διακηρύσσει ότι οι μπολσεβίκοι θέλουν τὸ προλεταριάτο «να έξοντώσει άμειλικτα τούς έχθρους τής έλευθερίας, καταπνίγοντας με τή βία τήν αντίστασή τους». Νομίζω ή βάση αὐτῆς τῆς άπ-άνθρωποποίησης βρίσκεται στην ιδεολογική σφαίρα, όταν ο Μάρξ έγραφε: «Ο κεφαλαιοκράτης δέν έχει για τήν ιστορία άξία και δικαίωμα ύπαρξης παρά μονάχα ως προσωποποιημένο κεφάλαιο». Ός προς τὸ κυνηγητὸ των «πρακτῶρων του έχθρου», ο Κώστας Παπαϊωάννου είχε έντοπίσει κείμενα του Μάρξ από τὰ όποια προέκυπτε ότι έβλεπε τσαρικούς κατασκόπους «σε όλα τὰ ύπουργικά συμβούλια τῆς Εὐρώπης».

⁴² Νομίζω ο Μάο είχε πεί, ότι οι σοβιετικοί άντιμετώπισαν τήν αντίδραση με τήν Τσεκά, ένῶ εκείνοι κινητοποίησαν τὸ λαό· άλλο ζήτημα τὰ θύματα που προκάλεσε ή δική του Μεγάλη Πολιτιστική Έπανάσταση. Επίσης πρέπει να ληφθοῦν ύπόψη τὰ ρεύματα που κυκλοφοροῦσαν τότε, τόσο στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, όσο και στη Ρωσία. Ό Τίτο τήν εποχή τῆς σύγκρουσῆς του με τὸ ΚΚΣΕ είχε πεί ότι ή πλειονότητα των μελών του ΚΚΣΕ άνήκουν στους κρατικούς μηχανισμούς, και μιὰ μικρή μειονότητα εἶναι εργάτες και άγρότες, ένῶ ο Τζίλιας είχε μιλήσει για νέα τάξη, πράγμα που τὸν δόηγγσε στη φυλακή.

⁴³ Γλώσσα newspeak: «ειδική», «συνθηματική», άόριστη και δογματική, διάσταση σημαίνοντος σημαινομένου, έξάλειψη άποδείξεων και χρήση σοφισμάτων-doublethink, έορτές, έπέτειοι, παρελάσεις ένώπιον τῆς ήγεσίας, ύμνοι και έμβατήρια, λογοκρισία, καταδότες, δίωξη άντιφρονούντων, κλπ.

⁴⁴ Αὐτοί που άκοῦν «φωνές» πείθουν στη συνέχεια τὸν έαυτὸ τους ότι οι «φωνές» τούς μιλάνε επειδὴ εἶναι κατά κάποιο τρόπο «έκλεκτοί», και πρέπει να εκτελέσουν τὸ «καθῆκον» τους, και, γιατί όχι, να πολεμήσουν όσους δέν άναγνωρίζουν τὸ σχέδιο τῆς Ιστορίας. Η άπόσταση που τούς χωρίζει από τούς θρησκώληπτους που θεωροῦν ότι ύλοποιοῦν τὸ σχέδιο του Θεοῦ εἶναι έλάχιστη: εἶναι μᾶλλον θέμα άλλαγῆς λέξεων.

⁴⁵ Π.χ., στην Εισαγωγή στο *Ταξικοί άγώνες στη Γαλλία*.

⁴⁶ Ντεριντά, Ζ., 1995, *Φαντάσματα του Μάρξ*, Έκκρεμές, Αθήνα.

⁴⁷ «Έσὺ κι εγὼ σύντροφε μπορούμε να πλανηθοῦμε. Τὸ Κόμμα όμως δέν κάνει ποτέ λάθος [...] τὸ Κόμμα εἶναι ή ένσάρκωση τῆς επαναστατικῆς ιδέας διὰ μέσου τῆς Ιστορίας [...] Η γραμμὴ του Κόμματος εἶναι πάντοτε χαραγμένη με άπόλυτη ακρίβεια σάν τὸ στενὸ μονοπάτι του βουνου. Τὸ έλάχιστο παραπάτημα θὰ σέ ρίξει στην άβυσσο». Ίσως άκούγεται σάν λογοτεχνική ύπερβολή, αλλά δέν εἶναι, άφοῦ άπηχεῖ τις άπόψεις του Λένιν, που

έγραφε: «Βαδίζουμε σὸν συμπαγῆς ὁμάδα ἀπὸ ἓναν ἀπόκρημνο καὶ δύσκολο δρόμο, πιασμένοι γερά χέρι μὲ χέρι. Εἴμαστε ἀπ' ὅλες τις μεριές κυκλωμένοι ἀπὸ ἐχθρούς, καὶ εἴμαστε σχεδὸν πάντα ἀναγκασμένοι νὰ βαδίζουμε κάτω ἀπὸ τὰ πυρά τους». Ἡ «ἐνσάρκωση» καὶ τὸ «θέλημα τῆς Ἱστορίας» ἀκολουθοῦν τὸ στερεότυπο ἐνὸς αὐταρχικοῦ Θεοῦ.

⁴⁸ Russel, B., 1946, *History of Western Philosophy*, G. Allen & Unwin University Books, London.

⁴⁹ Σοβιετικά Ἐγχειρίδια τακτικῆς μάλιστα ἐπέμεναν στὴ διὰ τῆς προπαγάνδας προβολὴ τῶν θυσιῶν, καθόλα ὑπαρκτῶν βεβαίως, τῶν ἀγνῶν ιδεολόγων ἀγωνιστῶν.

⁵⁰ Εἰσαγωγή στὸ *Ταξικοί ἀγῶνες στὴ Γαλλία*.

⁵¹ Ἐπίλογος τῆς 2ης ἔκδοσης τοῦ *Κεφαλαίου*.

⁵² Hippolyte, J., 1979, *Χέγκελ καὶ Μάρξ*, Ἔρασμος, Ἀθήνα.

⁵³ Hegel, G. W. F., *Παραδόσεις Πλατωνικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Ἑγελου*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1991, Εἰσαγωγή I. L. Vieillard-Baron, μτφρ. Α. Κελεσιδου.

⁵⁴ O'Regan, C., 1994, *The heterodox Hegel*, State Univ. of NY Press, Albany.

⁵⁵ Hegel, G. W. F., ὁ.π.

⁵⁶ Yerkes, I., 1978, *The Christology of Hegel*, Scholar's Press.

⁵⁷ ... καὶ «ἀπεκδυσάμενοι τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον σὺν ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ καὶ ἐνδυσάμενοι τὸν νέον τὸν ἀνακαινούμενον εἰς ἐπίγνωσιν κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος αὐτόν...» (Κολ. 3,9-10).

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ
Λεωφ. Αμαλίας 4, 105 57 Αθήνα
e-mail: aliakou@kikpe.gr